

Marko Šunjić

*»Potrebno je samo vremena,
ali mnogo vremena, pa da
jedan svijet propadne.«
E. Gibbon*

POGLEDI NA PROBLEM OPADANJA I PROPASTI RIMSKOG CARSTVA

U periodu između V i VII st, raspala se supernacionalna rimska država. Njena propast nije, sama po sebi, neka izolirana činjenica u istoriji, jer su ljudi i u drugim epohama suočavani sa velikim promjenama, sa sporim propadanjem ili brzim i nasilnim razaranjem državnih organizama. Karakteristične primjere za to pruža i istorija staroga Orijenta. Velikim propadanjima koja su se dešavala u ovim i sličnim slučajevima sigurno se nije, bez strepnje, moglo prisustvovati. U dramatičnim promjenama, kao i poslije njih, čovječanstvo se sa strahom pitalo: »da li je, možda, bilo moguće otkloniti tako nepoželjna i teška iskušenja«? Na taj način začinjala se ideja o dekadenciji koja, u izvjesnom smislu, koincidira sa kolektivnom krivnjom, sa samooptuživanjem za velike grijehe. U slučaju propasti antičkog svijeta specifično je da su i savremenici i potomci ovu krizu smatrali nečim primjernim, paradigmatičnim upozorenjem koje u sebi nosi ključ za interpretaciju cijele naše istorije. Stoga fenomen dekadencije i propasti antičkog svijeta odavno podstiče interes istoričara i mislilaca uopšte. Od Polibija Posidonija, Salusta, Tacita, Augustina, Orozija, preko Ma-

kijavelija, Gibona Nibura i brojnih drugih, serija autora seže do naših dana, a motiv stalnog i ponovnog interesovanja za preispitivanje problema svakako je u tome što se oko njega, na nerazmrsiv način splelo: dohvatljivo i vječno, slučajno i normativno, opšte i posebno. Pa, ipak su shvatanja o kraju antike većinom jednostrana i uzroke tome kraju traže obično samo u jednom pravcu, isključivo vanjske (varvari) ili isključivo unutrašnje (političke, socijalne, ekonomske, ideološke, kulturne, itd.) prirode.

Pođimo ipak izvjesnim redom.

1) Uspon Rima do I svjetske imperije

Strpljivim radom, privlačenjem drugih gradova u svoju sferu i uspješnim ratovima Rimljani su uklonili sve ostale vlasti sa obala Sredozemnog mora. Mreža rijeka i putova omogućila im je prodor i u dublju unutrašnjost koju su uspješno kolonizirali i posijali gradovima tamo gdje gradova ranije nije bilo. Stalno su ulagali mnogo truda da postignuto što bolje osiguraju, da krenu dalje sve do imaginarnih, strateških pogodnih i maksimalno bezbjednih granica, što udaljenijih od svoga mora oko koga su, vremenom, izgradili moćnu imperiju čiji kraj je malo ko naslućivao. Građanima je stalno utuvljivano shvatanje da je njihova državna zajednica okružena poluljudskim bićima kakvi su Perzijanci ili poluvučjim kakvi su varvari. Teritorija izvan rimskih granica na kartama je obilježavana sa: ovdje su zvijeri — hic sunt leones! Odbrana grada od takvih nemani zahtijevala je žrtve koje se, bez izbjegavanja, moralo podnositi. I kod najistaknutijih državnika prevladavalo je uvjerenje da je država u stalnoj opasnosti, da joj se granice moraju i dalje pomjerati. Izbivši na Rajnu, Dunav i Eufrat Rimljani nisu ni pomišljali da se tamo zaustave. Budući da su iza Germana, Dačana ili Parćana živjeli još brojniji, snažniji i opasniji narodi koje je trebalo pokoriti, osvajačka politika se projicirala kao odbrambena. Tako je svaka pobjeda rezultirala novim teškoćama koje se otklanjaju jedino novim ratovima i aneksijama, pa perspektiva ratovanja nije ni imala kraja. Cezar je, navodno, maštao kako bi, poslije pokorenja Parćana, bilo neophodno prodrijeti u Iran, pa prelazeći Kaspijsko more (koje je možda i zaliv vanjskog oceana?) i zaobilazeći Kavkaz i Crno more, ući s istoka, preko Skitije, u Germaniju. Tada se još moglo misliti o izbijanju na istočni i sjeverni ocean, jer se o prostranstvima evro-azijskog kontinenta malo šta znalo.

Okružena oceanima kao prirodnim granicama, država bi obuhvatala cijeli svijet (orbis) i napokon bila sigurna od vanjskih neprijatelja. Radilo se, dakle, o stvaranju svjetske imperije. Ali, što su dalje odmicali od svoga umjereno toplog mora i Rimljanima je postajalo sve nelagodnije, problemi koloniziranja i

upravljanja postajali su sve složeniji, sposobnost asimilacije podjarmljenih naroda bila je sve slabija, želja da se pokore svi neprijatelji — sve iluzornija.

Za onoga ko je živio unutar granica takve države, rimski svijet (*orbis romanus*) bio je isto što i cijeli svijet (*orbis terrarum*), a protezao se od škotskih planina, Rajne i Dunava do margina Sahare i Sudana, od Portugalije do istočne Anadolije, Eufrata i Transjordanije. Preko ovih granica dalje se nije ni moglo, jer na zapadu je neispitan zjapio ogromni ocean, a na istoku su uzaludni ostali svi pokušaji da se razbije i potčini solidno Perzijsko Carstvo. Nije se moglo ni na jug preko suvih oceana — pustinja Sirije, Arabije i Sahare, ni na sjever preko negostoljubive Germanije. Kretanje se napokon moralo zaustaviti.¹⁾

2) Početak krize, strah od budućnosti i naslućivanje kraja

Početak krize i ideja o dekadenciji naziru se u rimskoj državi još u II st. p. n. e., u doba velikih mediteranskih osvajanja, ili odmah iza agrarne krize razvezane neposredno iza osvajanja.

Stara etrurska ideja o »vjekovima« već sadrži izvjesnu sumu svijesti o sumraku tradicionalnih vrijednosti. Sto ili dvjesto godina p.n.e. u Etruriji je napisana stranica vegoičkih knjiga koja govori o nevoljama jedne dekadencije. Tamo se kaže da je Jupiter, pripisavši sebi Etruriju, htio da polja i tereni uopšte budu obilježeni stijenama za markiranje međa... »Ali zbog pohlepe osmoga vijeka, koji će uskoro doći i posljednji, ljudi će u grijehu oskrvnjaviti međaše, dirajući ih i pomičući... Onaj ko ih bude dirao radi povećanja vlastitog i smanjenja tuđeg terena biće za takav delikt kažnjen od bogova... Dogodi li se to krivicom robova, daće im se još gori gospodari, dogodi li se pak krivicom gospodara biće uništeno pleme njegovo, sva čeljad će mu pomrijeti, biće žrtve nesreća, rana i bolesti... Usljed oluja i vihorova zemlja će slabo rađati, njezini plodovi stradaće od kiša i grada, biće iscrpljeni žegama i uništeni od snijeti... Doće do nesuglasica među narodom...«

Ovaj tekst predstavlja svetu riječ nimfe Vegoia-e i nagovještava propast etrurske civilizacije koja je vjerovala da je njenom »imenu« (narodu) dosuđeno trajanje od svega osam »vijekova« (generacija). Tekst kazuje kako će u posljednjem, tada već bliskom osmom vijeku, zbog grijeha gospodara ili robova, doći do sloma agrikulture i, usljed toga, do kraja etrurske istorije.²⁾

¹⁾ Franz Georg Maier, *Il mondo mediterraneo tra l'antichità e il medioevo*, Milano 1970, Mihael Rostovcev, *Istorija staroga istoka*, Matica srpska, Novi sad,

²⁾ Santo Mazzarino, *El fin del mundo antiguo*, Mexico str. 5—7.

Ovakvo tumačenje jednog svetog, alegorijskog, u detaljima nejasnog teksta moglo bi izgledati preslobodno kad ideja o propadanju, mada u drugom smislu, ne bi bila raširena i u ostalim dijelovima Italije. Lukrecije, autor iz I. st. p. n. e., prikazuje tadašnjeg seljaka kao čovjeka utučenog otporom zemlje. Seljakova jadicovanja za Lukrecija su dokaz dekadencije kao materijalno određene činjenice:

»Naš vijek je slomljen, iznurena zemlja
životinje malene jedva rađa,
a stvarala je nekad svaki rod,
tjelesa zvijeri rađala ogromnih.
I sjajno klasje, bujne vinograde
pobudom sopstvenom je ona prva
za smrtne stvorila, i plodove
iznijela smrtnima i voće slatko,
pašnjake širom bogate — a sada
kraj truda našeg sveg to jedva raste.
Težaka snagu, goveda trošimo,
u njivama se tanji gvozdeni plug,
a prinos njim nam jedva dotiče —
toliko štede plod a množe rad.
Sve češće orač stari uzdiše,
i brižno maše glavom jer mu trud
ogromni cio propada zaludu;
i sravnjujući s prošlim današnja
vremena, hvali sreću očevu.
A stare loze tužni sadilac
optužuje zbog suha čokota
vremenâ mijenu, nebu ne da mira,
i kuka kako ljudi negdašnji,
pobožni, lako vijek provodaahu
na maloj grudi, ma da mnogo manji
udio zemlje pripadaše svakome —
a ne shvata da malo po malo
sve kopni, grobu sve se primiče,
umorno dugim putem životnim.

Pošto se dekadencija nije mogla svesti samo na iscrpljenost tla, Lukrecije govori i o ljudima koji:

krv sugrađana liju, nesito
imanja grabe i udvajaju,
ubistvo na ubistvo toware.

Činilo mu se naopakim što tadašnjim vremenom dominira želja za bogatstvom i za častima, a posljedice toga su jako neugodne:

Pa gramzivost i slijepa žud za čašću,
što bijedne ljude nagoni da pređu
sve međe prava, i da postanu

zločina često drugovi i sluge,
i streme noć i dan da izbiju
do vrška moći — rane životne
najteže to su koje rani sve
od smrti strah.³⁾

Ova ljudska drama koju epikurejac Lukrecije svodi na strah od smrti, istorijska je drama i konsekvencija velikih mediteranskih osvajanja koja su vidovitijim savremenicima izgledala kao nagovještaj dekadencije, ako ne kosmičke (kakva je kriza agrikulture), ono političke i ljudske. Lukrecijev naturalistički determinizam izrastao je na svijesti da se već živi »u vremenu nepovoljnom za Rim« (patriae tempore iniquo).

Nisu samo Lukrecije i njegovi savremenici (Ciceron, i dr.) skretali pažnju na značajne elemente političke i ljudske krize tadašnjega društva. Zabrinutost za budućnost društva javljala se i cijelo stoljeće prije Lukrecija, među istaknutim ljudima oko Scipiona. Nasuprot tezi Marka Porcija Katona (234—149. g. p. n. e) da Kartagu treba razoriti, istaknuta je isto tako čuvena teza Kornelija Scipiona Nazike (konzul, 155. g. p. n. e) da je postojanje Kartage neophodno za izbjegavanje dekadencije rimske države i da stoga Kartagu, kao rivala, treba sačuvati.

Crne slutnje o mogućoj, bliskoj ili dalekoj propasti Rima obuzimale su i Kornelija Scipiona Emilijana (184—129. g. p. n. e), osvajača Kartage. Istoričar Polibije (205—125/120. g. p. n. e.) nalazio se uz njega u momentu slavlja povodom zaposjedanja Kartage (146) i zapazio znake njegove zabrinutosti i tuge:

»Uzeo me je, kaže, za desnu ruku i rekao mi: Polibije, da, sve je ovo lijepo, ali ja se, ne znam zašto, bojim... da jednom, neko drugi ne bude donio istu vijest i o našoj domovini (kakva je danas objavljena o Kartagi)«.

I Polibije je shvatao da prisustvuje velikim događajima, pa već tada analizira uzroke buduće rimske propasti.

»Očigledno je da svim stvarima prijeti propast i promjena; prirodno stanje je dovoljno da nas u to uvjeri. Dva su načina propadanja svih tipova državâ: jedan je uništenje koje dolazi spolja, drugi: unutrašnja kriza; težak za predviđanje prvi, iznutra određen drugi. Kad jedna zajednica savlada mnoge i teške opasnosti i uspije da postane neosporna sila i gospodarica, onda se javljaju nove činjenice: u nju ulazi samozadovoljstvo i život se usmjerava prema raskošu, ljudi postaju ambiciozni i teže za sticanjem položaja i raznih počasti. Nastavi li se u tom pravcu onda težnja za položajima, odnosno pro-

³⁾ Lukrecije, *O prirodi stvari*, u prevodu Anice Savić-Rebac, Prosveta, Beograd, 1951, 100—101, 107.

test onih koji osjećaju da su odbačeni, dovodi do početka dekadencije, a bahatost i luksus čine ostalo. Narodne mase daće ime krizi; osjetiće se povrijeđene od onih koji žele da akumuliraju bogatstvo; s druge strane, ambiciozni magistrati biće opijeni slavom i demagoškim ulagivanjem. Onda će izbiti pobuna masa koje, podsticane i pune nade, više neće htjeti da se pokoravaju ni da ostanu u granicama pravâ fiksiranim od predaka; želiće da uzmu svu vlast ili najviše od vlasti. Pa, iako konstitucija ima najljepše ime: demokratija, sloboda, desiće se najgore moguće — vlast mase...⁴⁾

Velikom historičaru je sigurnom izgledala buduća propast Rimske države, a njeni uzroci predvidljivi. Nije htio da otvoreno govori o onom što se odnosi na »vanjske uzroke« kakvi će se javiti pet-šest stoljeća kasnije, seobom naroda. Svoju viziju nije, uostalom, ni ograničavao samo na Rim čija se moć i predvidljivi kraj uklapaju u situaciju država Bliskog istoka koje su mnogo ranije propale, ili upravo tada propadale pod udarcima dalekih varvara. Polibije je dobro poznao države stvorene makedonskom ekspanzijom u Aziji i bio lični prijatelj seleukidskog kralja Demetrija I. Rasprostranjena nekad od Sirije do istočnog Irana, seleukidska država je kasnije, u punoj dekadenciji, mogla da sugeriše konfuznu sliku kakvu će predstavljati i velika kriza antičkog svijeta: dezintegrisala se komad po komad, od nje se odvojila grčka država Baktrijana i, 206. g. p. n. e., konsolidovala pod kraljem Eutidemom, da bi poslije podlegla pod udarcima nomadskih naroda koji su (130. g. p. n. e.) dolazili iz centralne Azije. Varvarske invazije antičkog svijeta javile su se u Iranu šest stoljeća prije formiranja varvarskih država na zapadnorimskoj teritoriji.

Može se, napokon, reći da su u Polibijevoj Istoriji već postojali motivi koji, sve do danas, dominiraju u interpretiranju kraja antičkoga vijeta: s jedne strane unutrašnja eksplikacija koju Polibije pripisuje ustavnoj strukturi rimske države i buduću njenu propast svodi na nemogućnost da se prevladaju klasne suprotnosti, s druge strane vanjska eksplikacija pokazana na organizaciji grčko-baktrijanske države čija klasična kultura, udružena sa iranskom, tone pod valom varvarskih nomada koje je baktrijanska država privukla, kao što će 5—6 st. kasnije rimska država privući gotska plemena.

Ideja o dekadenciji Rima uzima dvostruki aspekt i kod Cicerona koji govori o dekadenciji običaja i nedostatku velikih ljudi (virorum penuria). Njemu se činilo da su ranije dobri običaji stvarali značajne ličnosti, a značajne ličnosti čuvale stare običaje i tradicionalne institucije, a da svega toga više nema.

⁴⁾ Mazzarino, Isto, 7—9.

Anticiceronovac Salustije vratio se posmatranju vodećih klasa koje sanjaju o visokim položajima i bogatstvu i nalazio da se dekadencija javila kao posljedica iščezavanja vrline, da su kriza običaja i lagodan život urodili izrazito političkim posljedicama.

U to vrijeme, u rimskom svijetu prvi put upotrebljena riječ »opadanje« (inclinatio) u smislu opadanja države: »inclinata res publica«, Ciceronova je i Salustijeva formula. Salustijevo shvatanje dekadencije sadrži dosta opšte tuge, kod njega se javlja formula: »omnia orta intereunt« — sve što je rođeno ima svoj kraj. Predosjećanja su mu, ipak, manje zlokobna nego Polibijeva i ne odriče se nade. U pismu Cezaru kaže:

»Budući da umire sve što se rodi, i Rimu će doći samrtni čas... Tada će se sugrađani sudarati sa sugrađanima i samo tako, umorni i iscrpljeni, postaće plijen bilo kojega kralja, bilo kojega naroda. Na drugi način ni cijeli svijet ni svi narodi zajedno nemaju snage da raskole ili oštete ovaj Rimski imperij. Prema tome, nužno je konsolidovati dobra sloge i uništavati zla nesloge.«⁵⁾

Hipoteza da bi kraj antičkog svijeta mogao uslijediti kao posljedica građanskih ratova, a da bi jedan čovjek mogao obnoviti slogu, udaljavala je veliki strah. Istina, obnova građanskih ratova poslije Cezarove smrti donosi razočaranje u mnogim krugovima. Izražavajući se polibijanski, Horacije (65—8. g. prije n. e.) govori o »»unutrašnjem propadanju« i »vanjskom propadanju« Rima. Rimsku državu u vrijeme građanskih ratova on upoređuje sa lađom koja je ostala bez krme pa joj prijete opasnost da potone, da varvari uđu u zemlju i oskrnave kosti predaka.⁶⁾ I cijelo stoljeće prije Horacija pojačavao se dojam u intelektualnim krugovima »da život slabi, da se smanjuje, opada i propada«, pa i on zapisuje (Ode, III, 6):

»Naši očevi, gori od naših djedova, porodili su nas, nas još kržljivije, a mi ćemo dati još izrođenije potomstvo«.

Ali, kod nekih drugih bilo je i salustijanske nade u čovjeka koji će dokrajčiti građanske ratove i naći put u veličanstveniju budućnost.

3) Optimizam i pesimizam augustovske epohe

Cezar i posinak mu August prevladali su građanske ratove pa se Rim našao izvan opasnosti. Mir je zavladao unutar Carstva. Ideologija rimskog imperijalizma izjednačavala je cijeli svijet (Orbis terrarum) sa prostorom na kome je nametnut rimski mir (Pax

⁵⁾ Mazzarino, Isto, 14.

⁶⁾ N. A. Maškin, *Istorija staroga Rima*, Naučna knjiga, Beograd 1951, 290.

romana). U prva dva stoljeća Carstvo kao da i nije imalo ozbiljnih spoljnih neprilika i granice su mu bile bezbjedne. Zvanična propaganda je sugerisala shvatanje da se živi u sretnoj Italiji, u zlatnom dobu, u stabilnoj zemlji. Na Hadrijanovim (117—138) novcima utisnute su riječi kao: »Italia Felix«, »Saeculum aureum«, »Tellus stabilita«, »Temporum felicitas«... Za trajanje dugog mira generacije su, u blagostanju, zaboravljale ratne nedaće, a posvećavale se udobnostima i uljepšavanju svojih gradova.⁷⁾ Elias Aristides (117/129—185/189), grčki retor nastanjen u Rimu, bilježi: »Gradovi su odustajali od međusobnih rivalstava... Sve ih pokreće samo jedna ambicija da izgledaju što ljepše i što privlačnije... U ratove se više i ne vjeruje, a ako ih je nekad i bilo, narod ih mrzi kao i ostale mitove... Ljudi su napustili staru metalnu odjeću da bi se odijevali u punoj slobodi ljepote i životne radosti«. Nešto mlađi svjedok, Tertulijan, piše početkom III st.: »Svijet je postajao sve bogatiji... svakodnevno se uvećavao broj građevina, svuda su ceste i obavlja se trgovina«.⁸⁾

Generacija koja je rasla u blagostanju nije, uglavnom, više htjela ni da čuje o dekadentnim običajima i raznim starim sumnjama u budućnost. Toj generaciji pripadao je pjesnik Ovidije, kome su dosadni protesti starih »gundala« kakav mu se činio i Varon. »Šta traže«, pitao je, »ovi hvalitelji starine, nemilosrdni kritičari raskoši i pohlepe?... Drugima su se dopadala prošla vremena, ali ja sam sretan što sam rođen sada; ovo doba je saglasno sa mojim načinom života«.

Ali i tada je bilo problema za koje optimizam ovidijanskog tipa nije nalazio rješenja. Uspostavom Principata zaveden je monarhijski režim zasnovan na vladavini Princepsa, a gornja klasa je gledala kako se raspada tradicija republikanskih sloboda. Tugovanje za slobodom i bojazan da je monarhijski režim istovremeno znak starosti, rezultira jednom gorkom stranicom Seneke Starijeg (rođenog u republikansko vrijeme), koji beznadno uzdiše za starim republikanskim Rimom i razočaran evocira tragediju građanskih ratova. Po njegovom shvatanju djetinjstvo Rima prošlo je pod Romulom, osnivačem grada, a pod kraljevima mu je prošao pubertet. Kad je počeo odrastati, više nije tolerisao ropstvo pa je, ostavivši dječaćku igru, više volio da se pokorava zakonima nego kraljevima. Prva mladost Rima završena je punskim ratovima, tada mu je ojačala snaga i počela prava mladost. Uklanjanjem Kartage Rim je, napokon, svoju vlast proširio po cijelom svijetu... dok podjarmivši sve narode i kraljeve nije ostao bez neprijatelja. Slabo koristeći vlastitu snagu dokrajčio je i sam sa sobom. Pocjepan građanskim ratovima i žrtva jedne unutrašnje krize ponovo je potpao pod monarhijski režim i počela je njegova prva starost...

⁷⁾ Franz Georg Maier, *Isto*, 24. M. Rostovcev, *Isto*, 440, 491.

⁸⁾ *Isto*.

Izgubivši slobodu koju je branio pod vodstvom i na inicijativu Bruta, ostario je i, bez oslanjanja na monarha, nije više imao snage da se brani...

Upotreba termina »opadanje« (declinacion-inclinare) u vodećim intelektualnim krugovima Carstva I i II st. nije slučajna. Koncept opadanja što ga Ciceron primjenjuje na državu prenesen je i u sferu kulture, pa (Neronovom dvoru bliski) Petronije govori o dekadenciji umjetnosti, Tacit (55—120) i Kvintilijan (35—95) govore o dekadenciji govorničtva (inclinasse eloquentiam), a Plinije (61/2—113/114) o kvarenju običaja (inclinatis iam moribus). Juvenal se vratio staroj varonijanskoj tezi o raskošu kao uzroku svih zala: »gore nego oružje tlačio nas je raskošan život... Otkad je nestalo rimskog siromaštva nema delikta koji se ne dešava među nama.«⁹⁾

4) Ranokršćansko priželjkivanje propasti Rimskog Carstva

Veliki duhovni prevrat vršen u ime ranog kršćanstva dao je novu dinamiku krizi koja je i inače potresala svijet klasičnog doba. Nova religija je ubrzano sticala veliki broj sljedbenika, a dušama progonjenih, okrutno mučenih i kao baklje spaljivanih kršćana morala je vladati ideja o neminovnom kraju Rimskoga Carstva. Ideja o propasti Rima bila je za njih identična sa idejom o kraju svijeta. Pošto odmicanjem vremena kraj svijeta nije izgledao tako blizak, mijenjalo se i držanje prema krizi Carstva, pa su jedni nastojali na izmirenju Carstva i kršćanstva, dok su drugi zjurado nastojali da očekivanu i blisku propast Carstva objasne najavljenim dolaskom Antikrista, otjelovljenog u Neronu (54—68), njihovom progonitelju. Dva sveta teksta: Knjiga proroka Danila¹⁰⁾ i Apokalipsa, inspirisala su nadu. Danilova knjiga je tumačena kao da će 4 monarhije sukcesivno vladati svijetom i da će kraj svijeta nastupiti propašću četvrte, tj. Rimske Monarhije. Apokalipsa je govorila o »kraju velikog grada, jakog Babilona«, nad čijom sudbinom nariču trgovci. U simbolizmu apokalipse egzegete su vidjele navještenje propasti Rima, najvećeg među gradovima, tj. kraj svijeta.

Istina, ni ova dva autoritativna teksta nisu precizirala kad će doći do nagovještene propasti Rima. Uradio je to, stotinjak godina od Apokalipse mlađi, anonimni kršćanski pjesnik savremenik Marka Aurelija (161—180) i najavio propast Rima za 948. godinu od osnivanja grada, tj. 194/5. g. n. e. Tako, umjesto neodređenog predosjećanja taj bliski kraj postaje religiozna izvjesnost. Pjesnik je izražavao mržnju prema univerzalnom Carstvu u kome se, kao u neizmjernom loncu, pretapaju mnogi narodi, a u caru gledao neprijatelja provincijalaca opterećenih pretjeranim poreskim

⁹⁾ Mazzarino, *Isto*, 21—24.

¹⁰⁾ Napisana između 167 i 165. g. p. n. e.

obavezama. Ideja o potlačenim narodima koja se, na bilo kakav način, javljala u spisima augustovske epohe, pod impulsom nove vjere, u kombinaciji sa izvjesnošću dekadencije i bliskog kraja Rima (i svijeta), stekla je moralnu snagu. A šta će biti onda kad taj kraj dođe?

»Onda ćeš plakati kraljice oholosti, izvoru latinskog Rima: ostavši bez vladarske tunike sa širokim grimiznim porubom — nosićeš crninu; neće više biti slave za tvoju oholost niti ćeš, nesretna moći da se buniš, jer ćeš biti povijena. Nestaće slave tvojih legija. Gdje će onda biti tvoja snaga? Koja zemlja će tada biti tvoja savezni ca? ... Zavladaće velika konfuzija na cijeloj zemlji kada se svemogućí pojavi na prijestolju da sudi živim i mrtvim cijeloga svijeta ... Zbog nemilosrdnosti roditelja tada, u očaju, neće mariti za svoju djecu ni djeca za roditelje. Čuće se samo škrgut zuba ..., zemlja će se otvoriti i gradovi će u nju propadati, ... nastupiće kraj svijeta, posljednji dan, ... sud boga neumrloga ... Nemilosrdna srdžba okreneće se ... protiv Rimljana, ... vrijeme će biti krvožedno ..., život nesretan. Zlo po te italska zemljo koja nisi shvatila odakle si, bijedna i nedostojna, izbila na svjetlost sunca da bi ponovo bijedna pala na istom mjestu i konačno stala pred Sudiju budući da si sama nepravedno sudila ..., Gigantske ruke zbacije te s tvoga prijestolja, ... iščeznućeš spržena naftom, asfaltom i jakom vatrom i bićeš prah vijekovima i čuće se veliki uzdah bola i škrgut zuba i kako se udaraš u bezbožna prsa ... Jer nekad cvatuće Rimsko Carstvo ... je iščezlo ... Kad sve ovo bude učinjeno on (Antikrist) će doći na Rim koji se oholi ... Ispunićeš 948 godina kada se sudbina obori na tebe, ostvarujući brojnu vrijednost tvoga vremena ...«¹¹⁾

Prezir prema Carstvu ispoljavao je i Komodijan (Comodius), značajan pjesnik iz III st. U epu »Carmen apologeticum«, napisanom, možda, oko 260. g. on ozbiljno uzima poziciju Germana, tada najznačajnijih neprijatelja Rima. Germani su mu »progonitelji bogohulnih progonitelja kršćanstva«, izvršioći božje presude. S prezirom spominje pagane koje su varvari zarobljavali, dok sa simpatijom gleda na bratimljenje gotskih invazora sa kršćanima. Gotskom kralju Knivi dao je ime Apolion, izvučeno iz Apokalipse.¹²⁾ Varvarska invazija ulazila je u apokaliptičku sliku kraja Carstva u bliskoj budućnosti:

¹¹⁾ Mazzarino, *Isto*, 26—29.

¹²⁾ Mazzarino, *Isto*, 35—36. Apolion (ili Istrebitelj) iz Apokalipse je »car anđela bezdana« dodijeljen za starješinu ogromnim skakavcima koji su »kao konji spremljeni za boj«, sa ljudskim glavama, ženskim kosama, lavljim

»Naše sedmo progonjenje biće početak kraja jer tu je onaj koji se opasuje mačem i već kuca na vrata..., on će učiniti da Goti pređu rijeku i napadaju na Carstvo. S njima će biti Apolion, kralj strašnog imena, koji će oružjem dokončati progonjenje kršćana. Kreće se prema Rimu sa mnogo hiljada ljudi, potčiniće Rimljane po božjem nalogu i pretvoriti ih u zarobljenike... Plakaće tada mnogi zarobljeni senatori...«¹³⁾

5) *Crne slutnje se neostvaruju, ali nespokoјstvo ostaje*

Apokaliptička očekivanja nisu se ostvarila ni u ovim slučajevima. Marka Aurelija naslijedio je sin Komod (180—192), mladi car-pacifista koji je dokrajčio očeva ratovanja s varvarima. Kraj Rima i propast svijeta još jednom su odgođeni, ali je ostala ideja o dekadenciji, pa su stare vladajuće klase koje su poznavale Marka Aurelija smatrale kako je dolaskom na vlast njegovog sina nastalo željezno doba poslije dobre epohe njegovog oca. Senator i historičar Dion Kasije (155—235) izražava shvatanje vladajuće klase kad tvrdi da je imperija, poslije Markove smrti, od zlatne prešla na željeznu, zarđalu. Herodijan, drugi tadašnji historičar smatra da je tek smrću Marka Aurelija otpočela epoha dekadencije Carstva.

Dekadencija se ovoj dvojici pagana predstavljala sasvim drukčije nego spomenutom anonimnom kršćanskom pjesniku. Dok pjesniku propast Rima koincidira sa Markovim Carstvom, dvojici paganskih historičara to isto vrijeme predstavlja posljednje zlatno doba Rimskog Carstva. U pjesnikovoj verziji propast Rima je pravedna kazna za poreski pritisak i ratove, a u Herodijanovoj verziji kriza je počela kad je Komod, car pacifista, rimska uživanja pretpostavio ratovima i podunavskim zimama, kad je sklonost rimskim uživanjima postala inspiracija za njegov paradoksalan život — »izvan normalnog«.

Poslije Komoda pet careva je 193. godine pokušavalo da vladati paralelno, pa su uslijedili građanski ratovi. Konfuzija je među mnogim kršćanima neminovno stvorila atmosferu značajnog iščekivanja. Pripremajući se za bliski sudnji dan Montanisti su u Frigiji rasprodavali imovinu i odustajali od braka. U Siriji su se, pod vodstvom nekog biskupa upućivali u pustinju, u susret kraljevstvu božjem. Značajni Tertulijan je molio (pro mora finis« — za odla-

zubima, u gvozdanim oklopima, sa repovima kao u škorpiona, a zapovijedeno im je »da ne uđe travi zemaljskoj niti kakvoj zeleni ni drvetu, nego samo ljudima koji nemaju pečata Božjega na svojim čelima«, da ljude »ne ubijaju nego da ih muče pet mjeseci«. A sve to dešavaće se uoči Sudnjeg dana. »U te dane tražiće ljudi smrt i neće je naći; i željeće da umru i smrt će od njih bježati«.

¹³⁾ Mazzarino, *Isto*, 38.

ganje kraja. Veliki crkveni pisac Hipolit, također, govori o kraju Rimskog Carstva i svijeta, mada sve to ne očekuje prije petstote godine. Njegov savremenik Ciprijan (205—258) više se interesuje za krizu morala u tadašnjem društvu i posvuda uočava dekadenciju vrijednosti, ravnu smrtnoj presudi. Tako on ustaje protiv stanja u kome se zakon ne primjenjuje, u kome se falsifikuju oporuke, sudija prodaje svoj stav, a dijeljenje pravde razvodnjava nadu u bolje društvo, u kome je »pravo u čvrstom savezu sa deliktom«.

U jednom čuvenom pismu Ciprijan reafirmiše svoje shvatanje o neumoljivoj dekadenciji ostarjelog svijeta koji osjeća starački umor i hladan dodir smrti:

»Moraš imati u vidu da je ovaj svijet već ostario. On sada nema snage koja ga je ranije pokretala... na koju se ranije oslanjao. Iako mi kršćani... ne izlažemo opomene Svetoga pisma i božjih proročanstava, sam svijet već govori za sebe i činjenicama potvrđuje svoje opadanje i propast. Zima više nema obilnih kiša, potrebnih sjemenima ni ljetu uobičajene topline da bi plodovi uzreli, proljetna klima se ne osjeća niti je jesen bogata plodovima. U iscrpljenim rudnicima smanjena je proizvodnja srebra i zlata, opalo je vađenje mramora, jer osiromašene rudne vene daju sve manje. Nedostaje ratar na poljima, mornar na morima, vojnik u kasarni; nema čestitosti u advokaturi, ni pravde u sudu, ni solidarnosti u prijateljstvu, ni vještine u zanatima, ni stege u navikama. Misliš li da jedan tako star svijet zaista može imati energiju kakvu je svježja i nova mladost nekad imala? Neminovno je da gubi snagu sve što se približava kraju... i smrti. Tako sunce na svome zalasku šalje sve manje sjajne i izoštrene zrake..., mjesec je u svome opadanju sve manje sjajan, a stablo, ranije plodno i zeleno, kad mu grane postanu suve, neplodno je i deformisano od starosti. Ti svaljuješ krivnju na kršćane zato što sve opada sa starenjem svijeta mada sigurno nije krivica kršćana ako starima opada snaga, ako više nemaju nekadašnji sluh, brzinu i vid, čvrstoću, srčanost i zdravlje. Ranije su dugovjeki dostizali 800 i 900 godina, a sada dostižu 100 godina... Što se tiče veće učestalosti ratova, teškoća, zabrinutosti zbog oskudica, nerodica, učestalih bolesti koje uništavaju zdravlje, pustošenja koja kuga nanosi ljudima, također znaj da je bilo predskazano da će se zla namnožiti u posljednje vrijeme, da će nevolje uzeti razne vidove kad se približi sudnji dan; kazna rasrdenog boga donijeće sa sobom uništenje ljudi... Ti si, zbog nepoznavanja istine, pogriješio protestujući da se sve

ovo dešava zato što mi ne poštujemo bogove — dešava se jer vi ne poštujete Boga».¹⁴⁾

6) *Grijesi* — »unutrašnji neprijatelj«, opasniji za Carstvo od varvara — »vanjskog neprijatelja«

Ostajući pri tome da je dekadencija predznak kraja Rima i svijeta i još uvijek se ne zalažući za spašavanje Carstva, neki kršćani ipak više ne prihvataju da su u božjoj službi i varvari koji ruše Carstvo. Carstvu lojalni milanski nadbiskup (374—397) Ambrozije ne oduševljava se varvarima niti od njih što očekuje. Komentarišući Isusovo proročanstvo o kraju svijeta (*consumatio saeculi*) on pravi bilans tragedije izazvane hunskom provalom i pokretanjem germanskih naroda, ali ističe i značaj moralne krize kojoj daje biblijske akcente. U Gotima ne gleda nikakve prijatelje kršćanstva već predstavnike divljih azijskih Magoga o kojima je govorio prorok Ezekijel i oni su ti »spoljni neprijatelji«. Gori od njih — »unutrašnji neprijatelji« (*hostes domestici*): strasti, prvenstveno pohlepa za novcem i vlašću, udaljavaju ljude od prvobitnog puta i prirodnog prava i zato im se treba još odlučnije suprotstavljati:

»Nebeske riječi imaju najboljeg svjedoka u nama samima na koje je pao *kraj svijeta*. Kakvi nas ratovi snađoše i kakve kobne vijesti nam se pričaju! Huni su krenuli protiv Alana, Alani protiv Gota, Goti protiv Taifala... Pomjereni iz svojih sjedišta, Goti su od nas u Iliriku napravili prognanike u domovini i još uvijek se ne vidi kraja svemu tome. Posvuda su oskudice, a zaraze se jednako obaraju na ljude i životinje. Čak i mi koji nismo direktno bili žrtve rata nalazimo se, zbog kuge, u istim uslovima kao i oni koji su ga trpjeli. Ukratko: *nalazimo se uoči propasti svijeta* i zato prethode neke svjetske nesreće. Svjetska nesreća je oskudica, svjetska nesreća je kuga, svjetska nesreća je progonstvo... Ali ima ratova koje kršćanin mora prihvatiti: rat protiv gramzivosti i konflikata strasti; unutrašnji neprijatelji su gori od vanjskih...«

Ali tu je i fatalno V st. koje je počelo velikim gubitcima. Rim više nije imao snage da sa svoje teritorije izbacii varvare koji su tamo stvarali svoje države.

U maloj poemi »*Commonitorium*« latinski kršćanski pjesnik Orijenije (Orientius, pjesnik iz V st.), uzroke tadašnjih nesreća svodi na »*primores peccados*« (neumjerenost, zavist, lakomost, laž

¹⁴⁾ Mazzarino, *Isto*, 27—34. Hubert Jedin, *Velika povijest crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972. 223—225.

i osvetoljubivost). Ideja o dekadenciji pretvara se sada u strašnu grižnju savjesti zbog počinjenih grijeha:

»Zašto brojati sahrane u jednom svijetu koji propada, slijedeći opće zakone svega što se gasi. Zašto insistirati na broju onih koji umiru... dok i sam vidiš kako ti se približava posljednji čas. Sretan je onaj ko može posljednji sud očekivati mirna srca i vedra lica, nakon nevino provedenog života...«

I drugi (anonimni) kršćanski pjesnik Galije, pišući 416. godine »Carmen de providetia«, sve podešava tako da ideja o »Božjem sudu« i »Nebeskom gradu« dominira razmišljanjem o novijim nesrećama i osudi grešnika:

»Onaj tamo je zbog gubitka zlata i srebra, drugi zbog pokućstva koje mu je odnešeno, zbog ogrlica koje su gotske žene podijelile među sobom. Ali ti što plačeš zbog tvojih pustih polja, zbog napuštene kuće, zbog ruševina tvoga spaljenoga zamka, ne bi li bolje učinio da plačući zbog... istinskog zla možeš vidjeti ruševine koje postoje u dnu tvoga srca?

Izbjegnimo da sa pomamnim jadikovanjem protiv sebe izazivamo opravdanu srdžbu božju; ne žalimo se na presudu božju koja iza beskrajnog ambisa nadmašuje osrednjost našega razuma i naše ljutnje.¹⁵⁾

7) *Ima li lijeka za »bolesno Carstvo«?*

Kršćanski pesimizam se oslanjao na apokaliptičko uvjerenje o sigurnom i bliskom kraju svijeta, najavljenom svetim knjigama koje su sadržavale i prigušeni protest Kristovih sljedbenika, pa su ih paganski autori stoga osporavali. Djela takvih autora kasnije su uništena, a o njima znamo samo onoliko koliko su ih kršćanski autori citirali radi pobijanja. U »Discurso veritiero« nastalom između 178. i 180. godine Celso je pozivao kršćane da poštuju carski kult i brane Carstvo od varvara. Kasnije, u slavnoj polemici »protiv kršćana« (Kata Hristianon), Porfinije Tirski (234 — poč. IV st.) posebno se obara na kršćansko shvatanje o bogo-čovjeku. I njegovo djelo, napisano 269, spaljeno je 448, a sačuvani su samo fragmenti, pa se po onome što je pobijano vidi da je nastojao pokazati kako Danilova knjiga nije nikako mogla biti potvrda za dekadenciju, i neminovan kraj Rimskog Carstva, jer posljednja od četiri svjetske monarhije i nije Rimsko već Seleukidska. Pošto Danilo izlaže napetost između judaizma i helenizma u II st. p. n. e. njegova knjiga ne može predstavljati nikakvo proročanstvo o kraju svijeta.

¹⁵⁾ Mazzarino, *Isto*, 45, 46, 50.

I pored toga kršćanska tradicija nastavlja da u osporavanoj knjizi traži potvrdu o neumoljivoj osudi Carstva. Takvo gledište rezimirano je i u čuvenom Jeronimovom komentaru Danila 407. godine:

»Recimo ono što su svi crkveni pisci prenosili: na kraju svijeta, kad Rimsko Carstvo moradne biti uništeno, biće deset krajeva koji će podijeliti rimski svijet.«¹⁶⁾

Kad je ovo Jeronim pisao, Carstvo je već jedno stoljeće bilo kršćansko. Car Konstantin, gospodar Rima od 312. godine obratio se kršćanskom bogu pred kraj života i napustio paganstvo. Tradicionalisti su i prije toga kršćanstvu pripisivali krivicu za krizu društva. Oni nisu više otvoreno protestovali protiv kristijanizacije države, ali su, prema starim astrološkim računima, vijek kršćanstva ograničavali do 365. godine.¹⁷⁾

Ideja o dekadenciji koja je za kršćane već bila stvar biblijske egzegzeze, pretvara se kod pagana u opsesivnu brigu za spašavanje bolesnog Carstva. »Carstvo je bolesno« i prema ocjeni Julijana Apostate koji se trudio da u zapuštenu tradiciju uvede nove sadržaje ne bi li ga nekako osposobio da preživi. Takva shvatanja dijeli i anonimni Konstantinov kritičar koji neimenovanom caru, možda Konstanciju II, upućuje prijedloge za reformu ekonomije i birokratskog aparata. Njegovo djelo svjedoči kako je ideja o dekadenciji Carstva bila razvijena i kod ljudi privrženih Carstvu, koje je još uvijek jednako bilo predmet bezgranične ljubavi i bezgranične mržnje. Zabrinuti anonimni autor je želio da njegova država iskoristi svoje posljednje demografske mogućnosti koje su se na selu, prema tome i u vojsci, jako smanjivale u to opasno vrijeme kada su varvari, kako je zapisao »urlali naokolo i sa svih strana nadirali preko naših granica«.

Prije kraja IV st, pisao je i *Vegecije* (Flavius Vegetius Renatus) koji, mada formalno kršćanin, izražava mučno osjećanje kao da se poslije 375. godine nešto veliko izgubilo. U djelu »*Epitome rei militaris*« i on zastupa mišljenje da je dekadencija Carstva uslijedila kao posljedica dekadencije vojske. Kod njega je riječ »legija« magični lijek za sve, a stara legionarska disciplina bi spasila zemlju od propadanja. Kriza Carstva po tome potiče zapravo od neosjetljivosti veleposjednika koji izbjegavaju da u vojsku šalju svoje najbolje kolone, a umjesto njih šalju trećerazredne elemente koji ne mogu da se adaptiraju čak ni na poljske radove.¹⁸⁾

¹⁶⁾ Mazzarino, *Isto*, 39.

¹⁷⁾ Još od uvođenja cezarijskog kalendara sa godinom od 365 dana počeo se pridavati značaj ciklusima od 365 godina, poslije kojih zajednice umiru ili se obnavljaju.

¹⁸⁾ Mazzarino, *Isto*, 39, 43, 48.

II

8) Srednjovjekovni autori o propasti antičkog svijeta

Još od početka srednjeg vijeka bilo je potrebno da se propast antičkog svijeta objasni sa kršćanskog stanovišta. Pobjedivši paganstvo na ideološkom planu, kršćanska ideologija je nastojala da propast staroga svijeta potkrijepi razlozima koji veličaju njenu pobjedu. U tom smislu radili su i prvi kršćanski teoretičari — traktatisti iz perioda kasnog Carstva — koji nabacuju, uglavnom sve što će u srednjem vijeku biti predmet dalje razrade. Ambrozije je govorio o »spoljnim neprijateljima« — varvarima — i »unutrašnjim neprijateljima« — grijesima. Orijenције u »Commonitorium«-u i Anonimus u slavnoj »Carmen de providencia« (kao i Ambrozije) stavljaju u prvi plan »unutrašnje neprijatelje«. Ideja o dekadenciji, izrasla na osjećanju krivnje, pretvorila se u ideju o grijehu i kazni. Ključ za objašnjenje propasti starog svijeta nalazio se, prema Augustinu (354—430), u borbi dvaju svijetova: nebeskog i zemaljskog, a pobjeda je, razumije se, mogla pripasti samo nebeskom svijetu i božja država se nametnuti zemaljskoj (Rimu). U prvim knjigama »De civitate dei«, Augustin pokazuje neosnovanost paganskog shvatanja da su uspjesi i veličina Rima zavisili od zaštite bogova i poštivanja idola. Veličina je izvojevana zahvaljujući valjanosti rimskoga oružja, hrabrosti vojnika i zrački organizovanoj osvajačkoj politici koja je, djelujući saglasno sa objektivnim okolnostima, postizala uspjehe. Pozivajući se na istoriju dokazivao je kako molitve bogovima nikad nisu uspijevale da spriječe nesreće dosuđene Rimljanima.¹⁹⁾ A nesreće su dolazile i kao posljedica starosti svijeta. Na kritike da Rim propada u kršćansko vrijeme, Augustin je, odmah poslije Alarikovog ulaska u Rim (410) u jednoj propovjedi odgovorio:

»Čudi te što svijet propada? Čudi te da je svijet ostario? Za čovjeka je jasno: rađa se raste i stari. Mnoga zla izbijaju u starosti. Kad čovjek ostari... pun je bolesti, kad ostari svijet pun je nesreća... Paganin primjećuje: Rim umire u kršćansko vrijeme. Ne, Rim ne umire: bio je bičevan, a ne mrtav, bio je kažnjen, a ne uništen. Rim neće umrijeti ako ne propadnu Rimljani. A oni neće propasti ako hvale boga — propašće ako hule. Šta je Rim ako ne Rimljani? Ne radi se o stijenama, o drvetu, o visokim kulama i dugim zidovima. Oni su podignuti da budu uništeni. Čovjek graditelj stavio je kamen na kamen, a rušitelj odvojio kamen od kamena. Jedan čovjek je načinio sve stvari, a drugi ih je srušio...«

¹⁹⁾ G. G. Majorov, *Formiranje srednjovjekovne filozofije*, Grafos, Beograd, 213—214.

U »Državi božjoj« on zastupa mišljenje da se bijes varvarskih naroda i varvarska okrutnost prilikom ulaska u Rim ne mogu upoređivati sa okrutnostima i štetama rimskih građanskih ratova.²⁰⁾

Dodavanjem novih i nijansiranjem ranijih argumenata ostali autori će samo učvršćivati iznesena shvatanja. Napadi će biti upereni protiv poražene paganske ideologije, a paganstvu će se pripisivati mnoge mane koje, povezane sa svakodnevnim frazama o kvarenju običaja, odjekuju kao glavni uzročnik propasti Rimskog Carstva. Ovom uzročniku »unutrašnje prirode« Orozije dodaje i kaznu božju:

»Poslije toliko povećanog huljenja koje je ostajalo bez ikakve kazne, na grad je pala dugo odgađana kazna božja. Došao je Alarik, opsjeo i zaposjeo terorisani grad (Rim), a ranije je naredio da se netaknuti i mirni poštede svi koji su se sklonili u svete crkve. Svojima je naredio da se, pljačkajući, uzdržavaju od prolijevanja krvi ...«

Ovaj španski svećenik izbliza je poznao varvare i kako kaže »morao ih izbjegavati jer su bili opasni, laskati im jer su bili gospodari, moliti ih iako su bili vjerolomni, pribjegavati im iako su podvaljivali«, znao je i za pustošenja i strahote koje su posijali na svom putu i po zaposjednutim provincijama, ali mu je sve to izgledalo ništavno prema velikom hodu istorije. Njegovo djelo »Adversus paganos«, dovršeno 417, satkano je od objašnjenja kazne božje. Krivicu za sve što je snalazilo svijet pripisivao je paganizmu. U takvoj interpretaciji svaki grijeh Rimljana popraćen je odgovarajućom kaznom božjom, a varvarske invazije su najočiglednije među njima: na Valerijeve progone kršćana došla su varvarska pustošenja, uslijedila je kazna i za Dioklecijanova progonstva, bogohulni Julijan izgubio je život i rat s Perzijancima, Valens je izgubio rat s pobunjenim Gotima i živ spaljen, Radagais, Got ali paganin, poražen je uz božju intervenciju, Konstantinovo djelovanje je božji udarac po paganima, Alarik, Got ali kršćanin, uspio je da zaposjedne paganski Rim itd. Orozije je uvjeren da je bog kaznio i Stilihona, čiji sin je smišljao progonjenje kršćana i Stilihonovog pjesnika Klaudijana zato što je bio »paganus pervicacissimus« — veoma tvrdoglav paganin. Kazne za pagansku pokvarenost, izopačenost i sve ostalo dešavaju se već na ovome svijetu i neminovno će dovesti do propasti Rimskoga Carstva. Rušenjem Carstva varvari će sprovesti volju božju. Stoga Orozije pokazuje razumijevanje za varvare i ne isključuje mogućnost da njihove vođe nekad budu ocjenjivane kao veliki kraljevi, osnivači romansko-germanskih država. On nastoji da umanji veličinu Alarikove pljačke Rima

²⁰⁾ Mazzarino, *Isto*, 65.

i podvlači nesrazmjer između dvogodišnjih varvarskih nasilja i dvjestogodišnjih rimskih nasilja u Španiji, pa ističe kako ima Rimljana koji više vole da kao siromasi žive u slobodi među varvarima, nego da podnose poreske terete živeći među Rimljanima.

»Budući da su nakane božje nedokučive i neizrecive, da ih sve ne možemo znati niti možemo izložiti one koje su notorne, reću ukratko samo da kazna boga sudije, na bilo koji način da dođe, pada pravedno na one koje progada, a da i ne znaju zašto ...«

Sa ovakvom pretpostavkom ideja o dekadenciji svodi se na minimum, reducira se na čisti grijeh kažnjiv po božjoj odluci. Ideja o kazni božjoj dovela je, na odgovarajući način, do novoga stava kršćana prema varvarskim invazijama. Polovinom strašnog petog stoljeća, Salvijan iz Marselja podvlači princip da Romani ispaštaju kaznu za svoje grijehe, prema božjoj odluci, i da su varvarske pljačke podnošljivije od rimskog utjerivanja nameta. Ovo, razumije se, nije puka retorika, jer se i inače zna da su provincijalci od vremena rimskog poraza kod Hadrijanopolisa (378) pozivali varvare da ih oslobode plaćanja poreza. Ovdje treba podsjetiti i na Rimljanina koji je polovinom V st. govorio Prisku kako više voli živjeti na hunskoj nego na carskoj teritoriji gdje se zakoni ne primjenjuju jednako na sve građane.

Orozijeva historiografska koncepcija, osvjetljena Augustinovom »Božjom državom« podizala je most između kršćana i varvara. Svi kršćani, naravno, nisu priželjkivali varvare, ali su svećenici i kada nisu bili varvarofili, posredovali između njih i Rimljana (papa Lav I sastajao se sa Atilom, sv. Severin sa Odoakrom i kraljem Ruga itd.). Čak i oni koji su trpjeli od varvara prihvatili su to kao poslanje božje. Kartaginski biskup Quodvultdeus, koga je Genzerik prognao 439. godine pretskazuje (u jednoj propovjedi) skoro iščezavanje varvara (Vandala), ali ne dovodi u pitanje opravdanost nevolja koje su s njima došle u Afriku pa pogodile i katoličku crkvu. U propovjedi »O varvarskom vremenu«, kaže:

»Vidim, shvatam, posmatram: tebe bačenog u ovo more, jedna veća riba je progutala. Domalo će doći druga, još veća riba, da proguta onu koja guta, da oduzme onome ko oduzima, da otme onome ko otima. Tvoje patnje su, zaista opravdane ... ali si vidio i vidjećeš patnje i onoga koji otima drugima. Ovaj bič kojim smo bičevani neće uvijek trajati: u rukama je svemogućega ...«

Istina, njegove nade bile su iznevjerene, jer su Vandali ostali u Africi i bili su nasilniji, pa je biskup Viktor di Vita ustao (488/9) protiv beskorisnih simpatija prema njima.

Ali, ostavimo po strani pitanje simpatije ili antipatije, jer su teški događaji poslije svrgavanja Romula Augustula (476) i Odoakra (493) svima postavili pitanje kakvo držanje da se zauzme pre-

ma varvarima? Ideja o dekadenciji morala je biti zamjenjena idejom o kolaboraciji Rimljana i Gota. »Veličanje Gota«, po Kasiodoru znači »čuvanje civilizacije«. Ablabio, drugi značajan predstavnik tadašnje rimske kulture, istraživao je stare gotske legende ne bi li našao zajedničke tačke rimske i gotske istorije. Pristupilo se svjesnom falsifikovanju istorije, pa se izmišljotina (u Historia Augusta) da je car Maksimin (235—238) gotsko-alanskog porijekla pretvara u neospornu tradiciju, a Kasiodor ističe da je Alarik pobijedio Stilihona i natjerao ga u bijeg prema Polenciji (402). Usvajajući jednu Orozijevu predaju, Kasiodor nalazi načina da podvuče Alarikovu pobožnost. Tako, malo po malo, slabi sjećanje na tragičnu 410. godinu i na zaposjedanje Rima koje je savremenicima izgledalo kao predznak propasti svijeta. Orozije i Augustin, savremenici dramatičnih događaja, nastojali su da i u njima otkriju božju kaznu za paganska nedjela. Goto-Alan Jordanes, ponovio je (551) Kasiodorove pohvale Alarika i isticao kako za Alarikove pljačke nije u Rimu bilo nijednog požara itd.

Ni kasnije, tokom cijeloga srednjeg vijeka, nije u shvatanjima bilo nikakva napretka i na prošlost se jednako gledalo augustinijanskim i orozijanskim očima. Umjesto težnje za ispitivanjem i rekonstrukcijom prošlosti dominirala je, uostalom, želja za interpretacijom božjih odluka, pa iz augustinijanskog okvira nije ni trebalo izlaziti.

Ipak, dijalog o propasti Rima, započet od Augustina teče preko Grgura I (590—604) i ne prekida se osnivanjem novog carstva na Zapadu (800). U XIII st. Aleksandar Minorita podsjeća da je Rim, glava crkve, bio zaposjedan i plijenjen od strane varvara i nevjernika, prvo od Alarika, zatim od Genzerika i Totile, konačno i od Odoakra. Više nije ni bitno šta iza čega slijedi, pa i on Odoakra koji je ušao u Rim 476. stavlja iza Totile koji je zaposjeo Rim 70 godina kasnije (546). Njemu je najvažnije da je, pored svega toga, »ipak nastavilo da se na zemlji uvećava kraljevstvo našega gospodina Isusa Krista koje nikad neće imati kraj u vječnosti«.

Poslije 800-te godine problem kraja antičkog svijeta postepeno se zapravo pretvara u problem translacije Carstva, istorija Carstva i crkve se povezuje, a žig epohi daje višestoljetna borba oko vjerodostojnosti Konstantinove darovnice (nastale prije 778. godine). Njezinom kritikom proslaviće se Leon di Verčeli (Leone di Vercelli) još 1001. godine Konstantin i Julijan, dva oprečna rimska cara, dominirala su srednjovjekovnom fantazijom: prvi hvaljen drugi osporavan. I mada su na dnevnom redu sve više pitanja crkve zahvaćene svjetovnim duhom simonije i korumpiranosti, čar iščezlog Rimskog Carstva je i dalje neodoljiv, pa se raspravljalo i o uzrocima propasti te veličine, jedinstvene u istoriji svijeta.

Poseban aspekt kraja antičkog svijeta, u njegovoj vezi sa arapskim invazijama, osjetio se u Španiji tokom rekonkiste (re-

conquista). Rodrigo de Toledo je veličao (XIII st.) slavne tradicije pobjedničkog i plemenitog gotskog naroda kome se predala Azija i Evropa, pred kojim su Vandali pobjegli u Afriku. S njegovim glasom kao da se obnovilo Jordanesovo veličanje Gota koji Rodrigu izgledaju istinski gospodari antičkog svijeta. Akcentujući dramu arapskih invazija Rodrigo umanjuje dramu kraja Rimskog Carstva, a njegovo očajanje nad gotskom propasti u Španiji dolazi kao suprotnost jadikovanjima sv. Ambrozija prije 8—9 stoljeća, zbog pobjede Gota nad Carstvom.

Ni vizantinska interpretacija krize Carstva nije unaprijedila historijsku misao, jer se, uglavnom, zadržavala oko razmatranja promjenljivosti sudbine. Veliki vizantijski historičar Prokopije, u Tajnoj istoriji (Anekdota, 550) predstavlja Justinijana kao poglavara demona, a u istoriji ratovanja s Gotima jasno kaže kako je promjenljivost i nestalnost sudbine dovela do krize Carstva i, kasnije, do Belizarove restauracije rimske vlasti. Problem krize ostao je aktualan za vizantijsku historiografiju i poslije Prokopija, što svjedoče žive polemike protiv Zosima — u korist cara Konstantina.

Tek arapski svijet je u Ibn Haldunu dao historičara superiorne misli. Praveći rezime arapske kulture (XIV st.), koja se kretala u nastajanju i propadanju različitih nacija i dinastija, on je dekadenciju uopšte povezivao sa sjedilačkim načinom života, nasuprot nomadskom životu koji podstiče snažnu plemensku isključivost i osvajanje. On zapaža da vojna nadmoć, tamo gdje se javljala, i nije bila toliko tehničke koliko društvene prirode, jer kada su dvije strane potpuno jednake po broju i snazi pobjedu odnosi ona koja je bolje prilagođena nomadskom životu. Krizu Istočnog Rimskog Carstva koja je kulminirala bitkom na Jarmuku (636) i zaposjedanjem Aleksandrije (646) on je studirao i u okviru religijskih vrijednosti i ideala koji oživljavaju duh isključivosti, a njegovo objašnjenje kraja antičkog svijeta jedina je sociološka interpretacija ovog problema koju je dao srednji vijek. Iz svega bi slijedio zaključak da je bitka na Jarmuku bila posljednji akt antičke civilizacije načete gotskim invazijama i da se odlučujući faktor rimske krize izrazio u religijskom neprijateljstvu nestorijanske Sirije, odnosno monofizitskog Egipta, protiv Carstva. Ni sam Ibn Haldun možda nije bio zadovoljan zaključcima koji su se namekali: dobro je znao da će kako vizantska, tako i muslimanske države propasti »kad bog bude tako htjeo.«²¹⁾

²¹⁾ Mazzarino, *Isto*, 52—64, 68—73. M. Bloch, *Feudalno društvo*, Naprijed Zagreb 1958,

III

9) *Renesansni pogledi na stari problem*

Modernije shvatanje historije moralo je da sačeka novo doba koje vraća vjeru u čovjeka i, sa željom da uživa u zemaljskim dobrima, predstavlja suprotnost etici kakvu je razvijao srednji vijek. Promjene u shvatanjima izazvao je unutrašnji impuls podstaknut produkcijom i podržavan injektiranjem bogatstava izvlačenih iz pomorske i kolonijalne ekspanzije. Nova građanska klasa je snažno reagirala protiv idealizma srednjeg vijeka i morala da se nosi sa kršćanskom ideologijom prije nego je izgradila svoju, pa je izlaz tražila u osloncu na antičku kulturu. Istina, i ta je krajem antike bila reducirana na uži krug i tako postala inferiorna prema mladoj i progresivnoj kršćanskoj kulturi koja je krajem srednjeg vijeka već pokazivala znake zamora, pa su nove snage, mimo nje tražile zastavu u humanizmu oslonjenom na antičku kulturu.

Humanisti ističu da su promjene izazvane seobom naroda i uništavanjem antičke kulture unazadile Zapad. Petrarka (1304—1374) je žalio zbog iščezavanja »finitih duša« koje su Rim bile podigle »tamo gdje se nalazio«, a propast Rima objašnjavao prvenstveno nestankom velikih ljudi. On sam živio je poput antičkih ljudi: pisao je pisma Ciceronu i aristokratski prezirao svoje vrijeme — vrijeme nove klase trgovaca i bankara. Pitaju ga zašto se odvojio, zašto nema veze sa životom, zašto živi poput antičkih pisaca, zašto ne piše narodnim jezikom? »Zato«, odgovara, »što mi se ova epoha ne dopada« (quia aetas ista mihi semper displicuit). Humanisti su produbili shvatanja o propadanju Carstva, a rasprave o tome vodile su teškim sukobima među njima. U raspravljanje se uvode i novi termini, pa Leonardo Bruni, 1441. govori o »posrtanju« (vacillacio), a njegov slavni oponent Flavije Bjondo (Flavio Biondo), 1453. godine o »opadanju« (inclinatio) Carstva. Bjondovo glavno djelo i naslovom (Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades tres) sugerira cezuru između antičkog svijeta i srednjeg vijeka, o čemu je prije govorio Nikola Kuzanski (1401—1464).

Sada na prvo mjesto izbija zahtjev za periodizacijom historije. Flavije Bjondo smatra da je opadanje Carstva (inclinatio) počelo sa Alarikovim osvajanjem Rima koje (umjesto u 410) pogrešno stavlja u 412. godinu. Problem uzroka propasti Carstva došao je na drugo mjesto: smatrali su da se u nekim slučajevima radilo o veoma dalekim uzrocima (gubitak republikanskih sloboda), dalekim (progonstvo kršćana, prenos prestolnice u Carigrad) i najopštijim uzrocima (vječna nestalnost sudbine kraljevstva). Neki od mogućih uzroka (kao proganjanje kršćana) preuzeti su od Orozija, mada je razlika između Bjonda i Orozija značajna. Prema Oroziju, svako progonstvo je popraćeno odgovarajućom božjom osvetom, prema Bjondu, progonaštva uopće, a ne neko određeno progonstvo,

moćni su, ali daleki uzrok propasti Carstva. Uključivanje cesarizma među uzroke više je petrakistička nego orozijanska ideja, ali i Bjondo prihvata da je gubitak republikanskih sloboda vodio pogoršanju moralnog života i doprinio dolasku gorih tipova. Za Bjonda, kao i za Orozija, Stilihon je veliki protagonista »fatalnog doba« koje je počelo Alarikovom pljačkom Rima. Stilihon je za obojicu perfidan čovjek, mada mu Bjondo ne osporava majstorstvo u vojnoj vještini. Ukratko, Bjondo u rekonstrukciji propadanja Rimskog Carstva ima jasno kritički stav prema prethodnim autorima, pa i prema Oroziju koji mu je polazište. Zato njegovo djelo počinje lamentacijom nad nedostatkom izvora iz epohe propadanja.

»Kad je Rim bio velik, sjaj mu je išao paralelno sa cvjetanjem poeta, historičara i oratora koji prate njegov razvoj. Čim je počela kriza i opadanje moći Carstva, iščezli su pjesnici, historičari i oratori. Imamo spomenike o njegovoj veličini i slavi kao da takvog nikad nije bilo na zemlji... ali velikom tamom je obavijena njegova propast. Mi kažemo da je vrhunac Carstva bilo doba Teodosija I. i deset godina vladavine njegovih sinova: Arkadija i Honorija. Iako je pretrpjelo mnoga rušenja i zla Carstvo je bilo restaurirano i dovedeno na svoj veličanstveni nivo. Ali deset godina Arkadijeve i Honorijeve vladavine, poslije Radagaisovog poraza... dostojanstvo Carstva je, s provalom varvara, zapalo u dekadenciju, prvenstveno od Alarikove provale... Treba odbaciti shvaćanje po kome je dekadencija (*inclinatio*) počela još ranije, pod diktaturom Julija Cezara. Naprotiv, Rim je pod mnogim carevima uvećavao svoju moć... Na isti način može se dopustiti da je prenos prestolnice u Bizant bio daleki uzrok buduće dekadencije, ali se ne može prihvatiti da je to početak dekadencije.«²²⁾

Od ideja o dalekom porijeklu rimske dekadencije Bjondo ističe onu koja početak otkriva u neredima nastalim zbog iščezavanja republikanskih sloboda pod Cezarom, budući da sa slobodama iščezavaju i vrline dobrog, svetog i urednog života. Zbog vladavine samo jednoga iščezao je strah pred zakonom, prvaci su sumnjali u vrline i više su voljeli divlje nego snažne, beznačajne nego dobre, poročne nego karakterne i svete. On ne odbacuje ni stavove o oronulosti i starosti Carstva, ni stavove da je Rim propao po zakonima iste fatalnosti koja je uništila narode i države približno iste veličine (Babilonija, Kartaga, Makedonija itd.). Prihvata i Orozijev stav da se ne treba čuditi što je Rim rođen kao rob, pod kraljevima izgubio slobode stečene pod konzulima, spaljen od Gala 360. g. p. n. e., čudesno oporavljen rastao i bogatstvom nadmašio

²²⁾Mazzarino, *Isto*, 78.

susjede, napokon pocjepan građanskim ratovima, svoje 700-te godine došao pod jaram samo jednoga gospodara — Cezara. Prihvata i da je religiozna indiferentnost Rimljana doprinijela propasti njihove države. Rimski carevi su okrutno progonili kršćane pa ih ni božije opomene nisu navele da od toga odustanu i stoga je, poslije deset progonstava, došla kazna božja koja je bila uzrok propasti Carstva. Izvršavajući volju božju, Konstantin je premjestio državni centar i time oslabio Rim kome je bilo suđeno da se odmah svede ni na šta. Bilo da zavisi od jednog ili svih navedenih uzroka, dekadencija je počela gotskom invazijom Rima.

Prije nego je Bjondo napisao »Historiarum ab inclinatione decades«, u Italiji je, preko Leonarda Brunija Aretina (1370—1444) postalo poznato i Prokopijevo djelo. Pa ipak je Bruni prešutio ime velikog vizantskog historičara, koje je kasnije istakao Bjondo. Brunijevo djelo »De bello italico adversus Gothos« redigovano je 1441. godine i naliče je, ako ne i plagijat Prokopija. Prokopije zahvata kretanja od 476. godine i samo kratko se osvrće na Alarika i Atilu. Bruni također uočava značaj 476, ali u »posrtanju« (vacillatio) Carstva vidi jedno poglavlje italijanske istorije. Krize varvarskog doba, po njegovom mišljenju, nemaju katastrofalan karakter, jer se u italijanskoj istoriji iz smrti obnavlja cvjetanje života. On se u »Talijanskom ratu protiv Gota« tješi mislju da je Italija, poslije velikih nevolja, izišla kao pobjednica nad strancima i nastavila kao veoma jaka na kopnu i moru, da u njoj i dalje cvjetaju sjajni gradovi velikog bogatstva i velikog ugleda... Iz svega slijedi da se ne treba ni žaliti zbog onoga što se ranije dešavalo. Kraj rimskog svijeta izgledao mu je kao jedna talijanska kriza koja počinje od 445, preciznije od ubistva Valentinijana III u Tor Pignattara.

Poslije smrti Valentinijana III koji je umro, zna se, od ruke svojih, Zapadno Carstvo je počelo da posrće, da se gasi. U to vrijeme u Italiji su bile velike skupine stranih vojnika koje je već Valentinijan III pozivao protiv Atilinog terora, a poslije su se udružili s Rimljanima protiv Vandala. Vidjevši ovu veliku krizu i posrtanje Carstva, varvari su se ohrabрили da zatraže trećinu polja... Patricije Orest nije pristajao na njihove zahtjeve pa su ga vojnici ubili i, slijedeći Odoakra, stigli do Rima i svrgli Orestovog sina Augustula. Preobraženi u gospodare zemlje sebi su dodijelili trećinu polja. Došavši tako do gospodstva, Odoakar je, u ime vojske, vladao... proizvoljno.²³⁾

Za razliku od Flavija Bjonda kome 410 (kod njega pogrešno 412) godine, Alarikovom pljačkom Rima, obilježava početak dekadencije Zapadnog Carstva, Bruni svoju pažnju koncentriše na 20

²³⁾ Mazzarino, *Isto*, 82.

posljednjih godina Carstva, valjda da što bolje istakne ono što bi Polibije nazvao »vanjskim uzrokom« propasti Rima. Bruni je duboko asimilirao omiljenog autora Polibija, pa je i sam razmatrao »unutrašnje uzroke«. Za njega je (kao i za Petrarku i Bjonđu) »unutrašnji uzrok« propasti udaljen, pa naglašava značaj gubitka sloboda za rušenje antičkog svijeta. Formula koju izlaže u »Historiae Florentini populi« je jasna:

»Rimsko Carstvo je počelo opadati kad je carsko ime, kao kakva ruševina palo na Rim. Za carsku vladavinu tipično je eliminisanje boljih: carski dvor je rađe prihvatao beznačajne nego jake, ulizice nego ljude od akcije, a prelazom vlasti u ruke gorih... prouzrokovano je rušenje Carstva«.

Posljedica nove osjetljivosti prema problemima rimske krize jeste i definitivni pad jednoga mita koji je već odavno napadan sa svih strana — mita o Konstantinovoј darovnici.

Sumnje u vjerodostojnost »Darovnice« formulisane su u Rimu još od strane Otona III (983—1002), a posebno od XII st. Napokon je stara legenda i srušena pod kritikom Nikole Kuzanskog (1432) i definitivno pod kritikom Lorenca Vale (Lorenzo Valla). Malim Valinim djelom (»De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio«) nije samo dokazana lažnost jednog dokumenta, već je, u izvjesnom smislu, oboren i mit o caru koji je značio najjaču podršku trijumfu kršćanstva i srednjovjekovne ideologije. U zamišljenom protestu Senata i naroda rimskog protiv Konstantina, Valin imaginarni govornik kaže:

»Ti Konstantine nemaš nikakvog prava na rimski narod. Julije Cezar preuzeo je vlast nasiljem. August ga je oponašao u tom grijehu i zagospodario gušeći opozicione stranke. Tiberije, Kaligula, Neron, Galba, Vitelijan, Vespazijan i ostali dokončali su našu slobodu istim ili sličnim metodama. Ti sam zavladao si ubijajući i progoneći druge. Ostavljam po strani to što nisi ni rođen u zakonitom braku...«

Odbacivanjem mita o Konstantinu interes se koncentriše na drugog, u srednjem vijeku ignorisanog, ako ne i ocrnjivanog cara Julijana (361—363) kome su kršćanski autori dali pridjevnik Apostata (Otpadnik), a renesansa mu ukazivala posebnu pažnju zbog njegovog nastojanja da se podstiče klasična kultura.

Kritikovanje Konstantina preraslo je u kritiku carstva uopšte i omogućilo realističniju ocjenu romansko-varvarskih kraljevstava:

»Ako je bilo naroda i gradova (a znamo da ih je bilo) koji su, napušteni od cara za vrijeme varvarskih invazija, imali potrebu da se predaju kraljevima pod kojima

su pobijedili varvare, da li su kasnije bili dužni da svrgnu ove kraljeve s prijestolja? Jesu li bili dužni da na privatne građane svedu njihove sinove iako su bili preporučljivi kao kraljevi po tradiciji otaca ili po ličnoj vrijednosti? Jesu li bili dužni da se vrate Rimskom Carstvu?»

Sve to vodilo je, naravno, kritici srednjovjekovne ideje o translaciji, pa je i za Lorenca Valu istinski car Grk, a Karolinško Carstvo tek papska tvorevina.

Poslije kritike Konstantinove darovnice u XV st., jako je kritikovano Justinijanovo zakonodavstvo u XVI st. *Tribonijan* je optužen da je interpolacijama mijenjao smisao rimskih zakona. Otkrićem interpolacija u Justinijanovom kodeksu otkriveno je i svjesno udaljavanje kasnog Carstva od strogih linija klasičnog zakonodavstva. Odjek tadašnjih napora da se objasni rimska dekadencija bio je ogroman, a u jednu formulu ga je sažeo humanista, pravnik i teolog *Antonio Augustin* (1517—1586), biskup španskog grada *Leride*, kad je 1583. napisao:

»Slobodu i vlast nad provincijama Rimljani su izgubili kad su se udaljili od starih običaja i institucija, kad gori nisu imali skrupula u mijenjanju zakona ... Bolje i ne spominjati Tribonijana za koga svi imaju gotovu optužnicu o potkupljivosti koja bi se mogla ... sažeti u riječi: »Fixit enim leges pretio«.

Uzrok krize i propadanja Rimskog Carstva tražen je i u gubitku republikanskih sloboda i u formiranju apsolutističkih i despotskih vlada koje će ga upropastiti. Kritika je, istovremeno, bila uperena i protiv srednjovjekovne monarhije koja je gušila individualne slobode, pa će kasnije postati slogan napredne buržoazije, kad se bude borila za individualne slobode. Ukratko, prema sudu renesansnih mislilaca, propadanje (*inclinatio*) Rimskog Carstva je posljedica udaljavanja od starih običaja, što je — u izvjesnom smislu — suprotno današnjem shvatanju, jer mi više volimo da u krizi jednoga društva vidimo nesrazmjernu između novih zahtjeva i stare tradicije, a prepород i jeste u vanjskoj vjernosti tradiciji kao Feniksu koji nikada ne umire. Prema *Gvičardiniju* (*Francesco Guiccardini*, 1483—1540):

»Pošto je Rimsko Carstvo oslabljeno, uglavnom zbog izmjene starih običaja, počelo je prije 1000 godina opadati ((*declinare*) sa veličine na koju je bilo došlo uz pomoć divnih vrlina i sreće«.²⁴⁾

²⁴⁾ *Mazzarino, Isto*, 83—85, 181.

10) Pozitivnija ocjena seobe naroda

U XVI st, javila se mogućnost pozitivnije ocjene seobe naroda i kraja antičkog svijeta. Stanovnik germanskog Kelna, grada koji se razvio iz rimske Auguste, *Konrad Pojtinger* (Peutinger, 1465—1547), izdavač *Jordanesa* i *Pavla Đakona* (1515), mogao je shvatiti kako vječna borba, u fatalnom momentu, nameće mrtvi san državama i, misleći na propast Rimskog Carstva, da melanholično kaže:

»Tako umiru kraljevstva i do temelja se ruše carstva jer ništa nije vječno na zemlji« (Sic regnorum interitus, et funditus excisa imperia nihil que in terris perpetuum).

Smatrao je da su invazije stranih naroda, prvenstveno Germana (*conmigrationes exterarum gentium, percipue Germanarum*) izazvale propast Carstva. Tako se, uostalom, mislilo i prije njega. Tada se, još uvijek kao i u srednjem vijeku, branila stara identifikacija četvrte Danilove monarhije sa Rimskim Carstvom. *Melanhton* i *Šlajden* (Schleiden, 1506—1556) bili su i dalje njeni značajni zagovorači. Za carske podanike, Rimsko Carstvo je još uvijek postojalo kao carstvo germanske nacije. Pojtingerov prijatelj *Beatus Renanus* (1485—1547) govori o slavi Germana i upoređuje ih sa Rimljanima, a germanske migracije veliča do nacionalnog ponosa:

»Mi smo skloni — pisao je — da se divimo istoriji drugih naroda, a i sami imamo divne primjere koji se... mogu smatrati ne samo dostojnim poznavanja već i oponašanja, jer trijumfi Gota, Vandala i Franaka, naši su trijumfi. Države koje su osnovali ovi narodi u... rimskim provincijama i u Italiji... za nas su argumenat slave, svejedno što od njih, do danas, nije ostalo ništa osim onoga što su ostavili Franci, uvijek veoma sretni u miru i ratu. Istinu govoreći, ja se ne divim požarima gradova, razaranjima, pustošenju polja, bez čega se ne postižu pobjede ove vrste. Ko god ima srca prezire takve ludosti. Ali općenito znamo da su takvi poslovi cijenjeni i da se iz njih izvodi ukupno plemstvo«.

Tako se tema prelaza od antičkog svijeta na srednji vijek srela sa temom etičkih vrijednosti plemstva za koju bi se moglo reći da je *erazmijanska*. Rimski svećenik *Pietro Corsi* (Cursio) 1534. kada je ključala erazmijanska polemika vjerovao je da Italijane brani od Erazma koji im je osporavao ratničke vrline, na što ga je *Erazmo* upozorio kako hvaleći ratničke vrline Italijana riskira da više hvali Gote nego Italijane:

»Kad sam bio u Rimu, neki eruditi su ozbiljno smatrali da su heroji među Italijanima bili potomci Gota i drugih varvarskih naroda dok su mali, slabašni ljudi, istinski ostaci Rimljana. Nisu tajili da je najveći dio italijanskog plemstva vodio porijeklo od varvarskih naroda«.

Erazmu se nisu dopadali ratnici i nikako nije želio da vrijeđa Italijane negirajući im ratničke vrline, ali sumnja, u svakom slučaju umjerena i humana, da italijansko plemstvo vuče porijeklo od varvarskih rušitelja Rimskog Carstva nalazi se na liniji Beata Renana, za koga su trijumfi Gota nacionalni trijumfi njegovoga naroda.

Konačno, u drugoj polovini XVI st, sudarile su se dvije oprečne ideje, od kojih je jedna govorila o propasti Rimskog Carstva u V st., a druga definisala Carstvo kao četvrtu monarhiju koja će trajati do kraja svijeta. Najslavniji francuski historičar *Žan Bodin* (Jean Bodin, 1530—1596) odlučno je ustao (1566) protiv identifikacije Rimskog Carstva sa Danilovom četvrtom monarhijom. Iza slavnih strana njegovog »Methodus«-a nalazila se cijela renesansna elaboracija ideje o dekadenciji. Sjena mrtvog Rimskog Carstva usredsređena je na 412 (umjesto 410), 455. i 476. Druge godine bile su, kaže, fatalne za druge narode, kao što su navedene bile fatalne za Rim.

Uprkos enciklopedijskoj kulturnoj formaciji XVI st. ostala je u njemu ukorjenjena astrološka tradicija, pa su nedostižne tajne tzv. fatalnih godina, u kojima se (navodno) formiraju ili propadaju države, razrješavane i uplitanjem zemaljske putanje u istraživanja. *Kopernik* je u »*De hypotesibus*« (1505—1507) formulisao svoju doktrinu o kretanju zemlje i nepomičnosti sunca, a njegov učenik, švicarski astronom *Georg Joachim von Laucher* (1514—1576), poznatiji kao *Retikus* (Rhaeticus), u »*Narratio prima*« obrazložio je doktrinu Kopernikovih sljedbenika (1540—1543) o nestalnosti država:

»Vidimo da sve monarhije počimaju kad se središte ekscentrika nalazi u bilo kojem poznatom mjestu zemljine orbite. Tako je i Rimsko Carstvo, kad je ekscentričnost sunca bila najveća, prešlo na monarhijsku formu, a u mjeri kako se ekscentričnost sunca smanjivala i Carstvo je, stareći propadalo, zatim i iščezlo.«

Ovom doktrinom istorija je projicirana u neizmjernost svemira. Nije se radilo o običnom povratku astrologizmu, već o porasloj osljetljivosti za fenomenologiju rađanja i umiranja ljudskih svjetova. Retikusova formula je težila da istorijske cikluse periodizira bez mogućnosti vještačkog produživanja trajanja država i režima. Ovu teoriju kritikovao je *Žan Bodin* (u svom *Methodus-u*), mada je i on smatrao da je rađanje i umiranje država deterministički određeno. Umjesto u astronomsku, on je to dovodio u numeričku zavisnost, zasnovanu na savršenstvu broja 496. Njegov račun je pokazivao da je od osnivanja Rimske Republike do Julija Cezara prošlo 496 godina, a isto toliko je trajalo Carstvo od Augusta do Romula Augustula. Astronomsku tezu Kopernikovih sljedbenika Bodin je zamijenio starom mistikom brojeva. Danas može izgledati

dati čudno da je XVI st., doba renesanse i reformacije, bilo prožeto astrologijom, da su ljudi kao Retikus i Boden istorijske činjenice dovodili u vezu sa astronomskim kretanjima ili kombinacijama brojeva, ali sve je to, ipak, imalo značenje u istoriji ideja o dekadenciji. Boden je o propasti Rimskog Carstva govorio kao o jednoj od tolikih promjena kakve su snašle i bezbroj drugih režima i država (Atina, Sparta, Engleska, Turska). Forme propadanja bile su bezbrojne. Upoređeno sa rađanjima i umiranjima brojnih drugih režima, propast antičkog svijeta pretvarala se u gotovu realnost, u »fatalno vrijeme« koje je trebalo ispitivati u svim njegovim komponentama.²⁵⁾

11) *Levenklav — prvi moderni interpret kraja antičkog svijeta*

Može se reći da je *Levenklav* (Löwenklav) prvi na nov način inicirao (1576) proučavanje problematike kasnog Rimskog Carstva, što je *Gibon* (Gibbon) zaključio dva stoljeća kasnije. *Levenklav* je već skoro zaboravljen, a razloga za to može se tražiti u njegovoj ulozi genijalnog preteče koji, kao čovjek kasne renesanse, otvara puteve koje je tek prosvjećenost ili čak naša epoha mogla uspješno prevaliti. Ipak, on je veoma značajna figura evropske istoriografije, prvi moderni interpret kraja antičkog svijeta.

Objašnjenje drame i propasti starog Rima ili »fatalnih vremena« kako je i sam govorio, *Levenklav* nije tražio u rotaciji zemlje ni u simbolici brojeva, jer je smatrao da se istina, s najboljim rezultatom, može tražiti ako se uzimaju u obzir istorijski izvori raznih tendencija.

U rasponu od 5 godina objavio je po jednog značajnog kršćanskog i paganskog autora: *Grgura Nizenskog* (1571) i *Zosima* (*Istoria nea*) zajedno sa Apologijom u *Zosimovu odbranu* (1576). Pošto je ocjena *Kontantinovog* djela bila i ostala značajna za razumijevanje krize i propasti antičkog svijeta, *Levenklav* je za *Konstantina* vezao i interpretaciju suprotne ličnosti *Julijana Apostate* (361—363), kao i sud o *Konstanciju II* (337—361), caru kršćaninu, ali arijancu. Rješenje zagonetke tražilo se u rasvjetljavanju odnosa kristijanizacije i kraja antičkog svijeta, tj. u jednoj vrsti ocjene prva tri stoljeća kršćanstva, pa je »Apologija u *Zosimovu odbranu*« postala temeljna studija o kasnom Carstvu.

Tada se paganina *Zosima* htjelo prikazati kao *Konstantinovo* klevetnika i ustajalo se u odbranu cara koji je osigurao pobjedu novoj (kršćanskoj) religiji. Dopuštajući da je vjerska netrpeljivost možda i mogla navesti *Zosima* da caru pripiše ponešto za što je teško utvrditi ne pripada li i njegovom prethodniku, *Levenklav*

²⁵⁾ *Mazzarino, Isto*, 87—92.

je branio Zosima kao objektivnog historičara od čijih argumentovanih optužbi se Konstantina ne može osloboditi. Zosim tvrdi da je Konstantin, mučen grižnjom savjesti zbog sinoubistva i ostalih delikata, prihvatio kršćanstvo koje mu je obećalo oslobođenje od grijeha. Zosimovi kritičari isključuju sinoubistvo i ustaju protiv tvrdnje da je Konstantin u pokrštenju, pri kraju života, tražio očišćenje od grijeha. *Evagrije* (oko 536—600) i patrijarh *Ničifor* (806—815) nasrtali su protiv Zosimove tvrdnje da je car naredio smaknuće svoga sina *Krispa* (Crispus) i svoje supruge *Fauste* (326), a pri tome se pozivali na caru savremenog historičara *Euzebija* (oko 265—339/40) koji o svemu tome ništa ne govori. *Levenklav* i u ovom slučaju Zosima pretpostavlja Euzebiju koji je mogao imati razloga da ponešto prešuti. Euzebije nije htio predstaviti Krispa kao krivca, jer se dobro znalo da nije takav, a da ne bi optužio Konstantina izbjegao je da spomene Krispovo smaknuće, po očevom nalogu. Iz Euzebijevog prećutkivanja može se zaključiti da je ubijeni bio nevin, kao što Zosim kaže, tvrdeći da je i Krisposova baba Jelena, bez ikakvih ograda, žalila zbog počinjenog zločina. Prema tome, Euzebije je, iz ličnih razloga zadržao neutralnu poziciju, dok je Zosim, vremenski udaljeniji od događaja, mogao reći istinu i nije htio da je prešuti.

Konačno, *Levenklav* je doprinio da se raspline mit o Konstantinu i da, nasuprot njemu, nikne mit o Julijanu. Proučavanje Julijana vodilo je ispitivanju paganskog mišljenja kako ga je formulisao Zosim, mišljenja prema kome je kriza Carstva posljedica napuštanja starih običaja i stare religije. Prirodno je da su vizantinski kritičari Zosima ustajali protiv takvih, paganskih shvatanja, kao što je nekad na Zapadu, ugroženom od Gota i Vandala, ustajao hiponski biskup *Augustin*, ne upuštajući se u komparacije paganskih i kršćanskih careva. *Levenklav* je, s gledišta istorijske objektivnosti, negirao superiornost kršćanskih nad paganskim carevima i izlagao se opasnosti da obnovi staru pagansku tezu o kršćanstvu kao uzročniku propasti Rima i, mada je njegovo kršćansko ubjeđenje bježalo od takvih formulacija, zaključio je da su uzročnici propasti Rimskog Carstva studirani tako da se moralo tražiti razloge zašto nastaju one tužne propasti država, one konfuzije i pustošenja u nekim fatalnim momentima istorije. Istorija nas, kaže, uči da se ovo često dešavalo u prošlim vremenima. Vidimo da se tako dešava i pri punoj svjetlosti naših dana.

Odvojeno od vječnog spora pagana i kršćana, tradicionalista i revolucionara, pitanje: »Zašto je umro antički svijet?«, ostalo je u osnovi i dalje bez odgovora.²⁶⁾

²⁶⁾ *Mazzarino, Isto*, 93—100, 106—109, 112, 121—122. AM. Prieto Arciniega, *Entorno a una lectura de la crisis del Impero Romano: Del cristianesimo a la ilustracion* u zborniku *La transición del esclavismo al feudalismo* Alkal, Madrid 1976, 28

12) Komentarisanje propasti Rimskog Carstva u XVII st.

Slični pravci i shvatanja zastupani su i u 17. st., a varijacije su zavisile od ideoloških matrica raznih tumača. Iz tog perioda vrijedi istaći bar dvojicu značajnih mislilaca: *Arnolda i Grocijusa*.

Gottfried Arnold (1666—1714) posebno se posvetio studiranju primitivnog kršćanstva. I on je smatrao da je unutrašnja korupcija najteži udarac Rimskom Carstvu. Uzroke propasti Carstva objašnjavao je na srednjovjekovni način, ali je (kao protestant) insistirao i na korumpiranosti crkve od kako je, u IV st., svoj interes identifikovala sa državnim interesom. Tako se vratio koncept rane protestantske historiografije koja je uzrok propasti Carstva nalazila u udaljavanju kršćanstva od svoje prvobitne čistoće.

Holandanin *Hugo Grocius* (de Grott, 1583—1645) u sve uvođi i novi aspektat: germanizam. Uzroke propasti Rima on je gledao u degradaciji ili, ako se tako hoće, u kvarenju zakona. Pošto je rimsko pravo gubilo svoju raniju čistotu, ni država više nije mogla ništa prema mladom i čistom germanskom zakonodavstvu.

Grociovu knjiga »De veritate religionis christianae«, koja se pojavila 1639, veliča život kršćana u prva tri stoljeća. Gote i druge varvare posmatrao je kao tvorce jednostavnog i zdravog društva, izniklog na ruševinama korumpiranog svijeta. U komentarima novozavjetnih tekstova o Antikristu (*Comentatio ad loca quaedam que de Antichristo agunt aut agere putant*), objavljenom 1640, on ideju prvih kršćana o Antikristu izvodi iz straha podstaknutog Kaligulinim ludostima u prvim vremenima Carstva, dok Apokalipsu shvata kao istinsko predskazanje varvarskih migracija, odnosno kao »pobunu federata protiv Carstva čiji početak je u Honorijevoj epohi«. Tako se kraj antičkog svijeta, u očima ovoga gorljivog kršćanina, javlja kao kazna božja iz orozijanske tradicije.

Grociov glavni doprinos istraživanju rimske krize nije, međutim, u ova dva mala, apologetska i egzegetska rada. Privržen ideji o dobrom divljaku i naučnik posvećen proučavanju prirodnog prava isticao je prednost spontanosti i jednostavnosti zakona. Tako se stara kritika Justinijanovog prava kod njega pretvara u preocjenjivanje doprinosa koji su varvari, ljudi jednostavnih i pravednih zakona dali, jurisičkoj izgradnji Evrope. On je zastupao shvatanje o superiornosti germanskog naroda nad rimskim pravom. U rimskim zakonima je nalazio istančanost koja ulazi u sitnice, jednu nestabilnost, neodlučnost i neizvjesnost koja se ne može ni držati u sjećanju. Sve osobine koje se ne nalze u »kontradiktornim« rimskim zakonima on »nalazi« u zakonima svojih sjevernjaka, jer filozofija traži da zakoni budu jednostavni, kratki i jasni. Mislio je da se i Bogu morala dopadati jednostavnost i postojanost germanskih zakona, jer inače, kad bi mu se dopadala istančanost, nikad ne bi dao snagu zakonima primitivnih naroda. Pozivom na *Sidonija* da su u Galiji bili na snazi *Teodorikovi*, a ne *Teodosijevi* (ger-

manski a ne rimski) zakoni, on zaključuje da su tamošnji narodi više voljeli primjenu jednih nego drugih.

Predubjeđenje o superiornosti germanskog nad rimskim pravom stavilo ga je, ipak, pred nerazrješiv problem, jer kako onda objasniti da je upravo *Justinijan*, 529. godine, objavio čuveni *Corpus iuris civilis* i uništio *Vandale* (533) i *Gote* (535—553)? Uništenim Vandalima i Gotima *Grocus* zamjera što radi očuvanja svojih vrлина nisu izbjegavali brakove s pobjeđenim romanskim stanovništvom i što okupirane zemlje nisu pretvorili u *ager publicus*. Upoređujući jedno i drugo pravo nalazio je da su rimski zakoni zavisili od vladareve volje, tj. samo od volje jednoga čovjeka koji se lako mogao varati i mijenjati mišljenje, dok su germanski zakoni, ublaženi naporom kralja i odabranih ljudi, imali znatne prednosti:

- (1) zbog brojnosti dobrih savjetnika ti zakoni nisu mogli prikrivati ništa štetno;
- (2) donošeni su uz opći pristanak pa su rado i sprovedeni;
- (3) mijenjali su se samo u slučaju apsolutne potrebe.

Veličanje Germana nije više bilo nikakva novina, pogotovo nakon što je švedska tradicija od gotske slave napravila pitanje patriotske istorije, jer Goti su dolazili z Švedske gdje se nalazio autentičan izvor germanskih vrлина. Šveđanin *Johannes Magnus* napisao je jednu Gotsku i švedsku istoriju (*Gothorum Sueconumque Historia — Historia de omnibus Gothorum sueconumque regibus*) koju je posthumno objavio njegov brat *Olaus* (1554). Osvrćući se na Bjondovu istoriju Italije i Evrope između 412. i 1441, Magnus ističe da je propadanje Rimskog Carstva počelo gotskim akcijama, a pad Carstva izvodi iz strašne krize III st., preciznije iz Galijenove nesposobnosti. Ova istorija je, zbog naivnosti i bučnih nacionalističkih tonova, bila jedno monotono i malo vrijedno djelo koje sve vrline pripisuje Gotima, a zla i nepoštenje vezuje za Stilihona. Ali, ovo vrijeme je dalo jak impuls germanskom ponosu starih Sviona, pa je i *Grocus*, jedan Holanđanin koji je postao Šveđanin i bio švedski ambasador u Parizu (1634—1645), u Gotima i ostalim varvarima gledao tvorce jednostavnog i zdravog društva izgrađenog na ruševinama korumpiranog i uništenog svijeta, prihvatajući, već kod *Erazma* vidljivi, motiv o germanskom porijeklu neolatinske aristokratije.²⁷⁾

13) Propast Zapadnog Rimskog Carstva u očima prosvjetitelja

Prosvjetiteljske kritike feudalne ideologije, posebno u Francuskoj gdje je feudalizam ubrzano propadao, neminovno su vodile

²⁷⁾ A. M. Prieto Arciniega, *Isto*, 29. Mazzarino, *Isto*, 101—107, 115.

i do raspravljanja o propasti Rimskog Carstva, kraju antike i početku srednjeg vijeka. Između shvatanja tadašnjih najpoznatijih francuskih mislilaca o ovim pitanjima, vrijedilo bi izdvojiti bar shvatanja *Monteskjea* i *Voltera*.

Sam *Monteskije* (Montesquieu, 1698—1755) dosta je kontradiktorna osoba; smatraju ga vjesnikom buržoazije koja će trijumfovati u francuskoj revoluciji, a u stvari je nastojao da se buržoazijom koristi za održavanje plemstva ugroženog od strane kralja. Otuda i njegov paradoks: uvjeren da opasnost dolazi od kralja zaozeo je stav protivan apsolutnoj monarhiji i tako, na svoju žalost, saradivao na rušenju feudalnog aparata — jedinog solidnog štita koji je plemstvu ostajao. U »Razmatranju o uzrocima veličine i propadanja Rimljana« svu argumentaciju o krizi Rimskog Carstva koncentriše na nepostojanje pravde i nedostatak pravednih zakona. Shvatanja srednjovjekovnih traktatista o kvarenju običaja proširio je i na zakone. Kao feudalni čovjek nastojao je da se spriječi agonija feudalnog sistema, pa je stvarao mit o »razdvajanju vlasti«, iz čega bi opet samo jedna klasa izišla kao pobjednica, u ovom slučaju plemstvo.

Primjenjujući svoje teze na propast Rimskog Carstva, *Monteskije* uzroke te propasti nalazi u gubljenju republikanskih sloboda i brani polibijanski ustav po kome su tri socijalne sredine predstavljale Rim, pa je lična vlast rezidirala u konzulatu, aristokratska u senatu, a plebejska u tribunatu. Primjenjeno i na Rim radilo se o frazi, jer je i tamo jedina vladajuća grupa bila aristokratija (Senat). Preneseno na *Monteskijevo* vrijeme desilo bi se isto, jer je želio da se i u Francuskoj stvore tri komore u kojima bi se, pod pravednim zakonima, javljali monarhija, plemstvo i narod, dok bi suštinskom vlašću raspolagala samo jedna komora: plemstvo.

Drugi razlog rimske krize *Monteskije* nazire u oskudici plemenitih metala, što je opet merkantilistički, prema tome feudalni argumenat, jer ni buržoazija XVIII st. nije bila industrijska nego trgovačka, a merkantilizam je bio način djelovanja te buržoazije koja se integrisala u feudalni aparat. Tadašnji buržuj, kad je imao uspjeha u poslovima, ulagao je dobit u kupovinu zemlje ili zvanja, ili je davao zajam državi, a sve to radio je s ciljem da uđe u plemićke redove.

Francuska je dala i drugog znamenitog teoretičara krize i propadanja rimskog društva: *Voltera* (Fransua Mari Arue, — »Voltaire«, 1694—1778) koji nalazi da su za objašnjenje presudna dva argumenta, a to su *religijske svade* i *varvari*. Odmjeravajući uticaj unutrašnjih i spoljnih faktora na propast Rimskog Carstva, *Volter* veći značaj pridaje unutrašnjim faktorima. Tako dolazi do zaključka da se Carstvo zbog unutrašnje krize nije moglo uspješno odupirati varvarima, a unutrašnja kriza se javila zato što su carevi suviše veliku pažnju posvećivali gonjenjima raznih jeresi i paganiz-

ma. Situacija je pogoršavana enormnim povećavanjem broja monaha koji su istiskivali seljake sa polja, pa se u državi našlo napokon više svećenika nego vojnika. Uništenjem paganizma, vjekovnog skeleta Carstva, propao je i sav državni aparat, a carevi su morali da se jako angažuju na rješavanju vjerskih problema. Tvrdnjom da je orkva pretjeranim akumuliranjem zemlje izazvala krizu Carstva, Volter je izražavao ideje sitne buržoazije koja je, u nedostatku šire vizije, gledala na crkvu kao jedinog uzročnika neodgovarajuće organizacije društva.

Od Engleza je isti problem duboko zahvatio *Gibon* (Gibbon, 1737—1794). Pišući »Istoriju opadanja i propasti Rimskog Carstva« on je u staru, od renesanse baštinjenu šemu unio i novine engleskog i francuskog racionalizma. I na njegova shvatanja uticala je sitnoburžoaska ideologija. Opisujući opadanje i propast Carstva Gibon smatra da je opisao »trijumf varvarstva i religije«. U osnovi je i to renesansna ideja, jer su i tada uzroke krize Carstva nalazili u trijumfu kršćanstva. Renesansna je i druga njegova ideja: vrlina. Ona se svodi na to da su Rimljani pomalo napustili maksime bitne za veličinu Carstva, da su vojnici zahtijevali sve više udobnosti i postajali kukavice, da su gubili vrline i, puni svakojakih mana, napokon, kao mekušci, bili nesposobni da se efikasnije odupiru varvarima.²⁸⁾

IV

14) Naši savremenici o presudnosti uticaja unutrašnjih ili vanjskih faktora na iščezavanje antičkog svijeta

Ni naše stoljeće nije našlo neke opšteprihvatljive odgovore na ovo staro pitanje. U traganju za odgovorom odavno se sve polariziralo, pa je samo nastavljeno gomilanje argumenata za dominantne teze i uporno dokazivano kako su samo unutrašnji, odnosno vanjski uzroci doveli do propasti Rimskog Carstva. Interes za sve ovo oživio je poslije prvog svjetskog rata. Istoričarima tadašnje generacije, nakon što su preživjeli rušenje državnih struktura koje se (apstrahujući titule kajzera i cara) idealno povezuju sa rimskim cezarizmom, rušenje Rimskog Carstva nametalo se kao paradigma njihove sadašnjice: pali su Romanovi, Habzburzi i Hohenzollerni, kao što su nekada padali posljednji rimski carevi. Tada se objašnjenje propasti antičkog svijeta uporno povezivalo sa tzv. »unutrašnjim uzrocima«, a propasti velikih carstava ((ruskog, turskog, austrougarskog i njemačkog) zaoštrila je institucionalni problem odnosa ideje o slobodi i kraja antičkog svijeta. Eseji španskog filozofa Ortega (1883—1955), engleskog istoričara *Heit-*

²⁸⁾ A. M. Prieto Arciniega, *Isto*, 29—33; Mazzarino, *Isto*, 118, 119—121.; N. A. Maškin *Isto*, 27—29.

landa i talijanskog historičara Ferera (Ferrero Gugliermo, 1871—1943), inspirisani ovom idejom postali su čuveni. Njihov uspjeh podstakao je odmah Žorža Sorela (Georges Sorel, 1847—1922) da svoje djelo (La ruine du monde antique, 1898) prepravi za drugo izdanje, objavljeno 1922. Ferero (La ruine de la civilisation antique, 1921), Heitland i Ortega pokušali su da iz rimske političko-konstytucionalne osnove izvuku objašnjenja i dokažu da se antička civilizacija ugasila zbog dekadencije senatorske klase koja bi, inače, morala garantovati legitimnost i u izvjesnom smislu nastaviti tradicije sloboda republikanske epohe. Kasnije je Štraub (Straub: Vom Herrschideal in der Spätantike, 1939) ukazao na njihovu zabludu kad je utvrdio da je Senat i u kasnom Carstvu zadržao svoj ustavni legitimitet, da su senatori-latifundisti imali veliki uticaj ne samo u društvenom, nego i u političkom životu, da je Senat i dalje donosio zakone, a često uzimao učešća i u izboru cara. Između senatora su i dalje poticali najviši magistrati, a Senat je 397, po proceduri koja je podsjećala na republikansko doba, proglasio državnim neprijateljem i osudio Gildona, pobunjenog vođu maurskih plemena.^{28a)}

Ortega se i kasnije vraćao ovim pitanjima, obožavao tradicionalnu rimsku »slobodu bez kralja« (*libertas sine rege*) i 1936. joj posvetio najbolje stranice svoga djela: »Istorija kao sistem (*Historia como sistema*). Njegova interpretacija činjenica bila je aristokratska i po tome je posljednji Monteskijev epigon, a u »Pobuni masa« (*La rebelion de las masas*, 1930)* težio je da kraj antičkog svijeta istakne kao obrazac kraja aristokratske civilizacije.

Švedski historičar Axel Waldemar Persson (1888—1952) smatrao je da se u socijalnoj istoriji kasnog Carstva mogu izdvojiti događaji uporedivi sa ruskom revolucijom. Tri godine kasnije, ruski emigrant Mihael Rostovcev (1870—1952) u »Socijalnoj i ekonomskoj istoriji Rimskog Carstva« (*The social and economic history of the Roman Empire*, 1926), »remek djelu tadašnje historiografije«, toliko aktuelizira problem iščezavanja antičke civilizacije da od njega pravi obrazac i za naše probleme (»evolucija antičkog svijeta za nas je lekcija i opomena...«). Analogno svemu što se u oktobarskoj revoluciji dešavalo između radnika i kulaka, on i krizu Rimskoga Carstva shvata kao posljedicu konflikata između seljaštva i određenih građanskih slojeva. Takva interpretacija možda i nije bila samo rezultat njegovih prisnih uspomena, već i saznanja

^{28a)} Gildon (Gildo, onis, 330—398), maurski vođa koji se na strani Valentinijana I borio protiv svoga brata Firma, a kao nagradu za zasluge potom dobio upravu nad rimskom Afrikom. Podržavan od donatista zauzeo i on nezavisnije držanje prema Rimu, a 397. se otvoreno pobunio. Na to je oštro reagovao Stilihon i uputio u Afriku jednu jaku vojnu ekspediciju pred kojom se pobunjenici rasuli, a vođa im ubijen 398. godine.

*) José Ortega Y Gasset, *Pobuna masa*, Zagreb 1941.

da je rimska vojska, u III st. kao i u doba kasnog Carstva, bila regrutovana iz seoskih masa. Tako sastavljena vojska morala je, činilo mu se, biti neprijateljska prema građanstvu, a dokaz za to nalazio je u nasiljima vojske Septimija Severa prema Bizantiumu (196) i Lionu (197).

Dva uvažena naučnika, Austrijanac Dopš (Alfons Dopsch, 1868—1953) i Belgijanac Piren (Henri Pirenne 1862—1935) i njihove škole podržavali su shvatanje da kontinuitet mnogih vidova života Carstva nije prekinut varvarskim invazijama i instaliranjem varvarskih država na rimskoj teritoriji. Kolaps Rimskog Carstva prema Dopšu je samo kulminacija stoljetnog tihog upijanja germanskih naroda, a stanovnici Zapada doživjeli su ga kao mirno oslobođenje. On je smatrao da su rimski svijet Germani postepeno iznutra osvojili, nakon što su stoljećima u njega mirno prodirali i asimilirali njegovu kulturu, a često preuzeli i njegovu administraciju, pa je uklanjanje rimske političke dominacije uslijedilo jednostavno kao konačna posljedica dugog procesa prilagođavanja i promjena. Ali, dok za Dopša Germani ne samo da nisu bili neprijatelji koji su razorili i uništili antičku kulturu, nego je sačuvali i produžili, dotle je kraj Rimskog Carstva za Lota nezamisliva nesreća, holokaust civilizacije.

Oba spomenuta medievista (Dopš i Piren) zastupala su shvatanje da karakteristike antičkog svijeta nisu iščezle prestankom Carstva, da su potrajale sve do doba Karla Velikog, ili bar do početka velikih arapskih osvajanja, ali ostali s njima u tome nisu bili saglasni. Istoričari antike kao Rostovcev, ili filozofi istorije kao Špengler (Oswald Spengler, 1880—1936) uočavali su postojanje krize i u epohi Carstva.

Ferdinand Lot (1866—1952), poznati istraživač francuskog srednjeg vijeka, posebno perioda germanskih invazija, tvrdio je u djelu »*Kraj antičkog svijeta i početak srednjeg vijeka*« (La fin du monde antique et la debut du Moyen age, 1928) da bi stari svijet propao i bez varvarskih invazija, budući da je i bez njih bilo simptoma neizlječive bolesti koja ga je vodila neizbježnom kraju. Ali, ako je Carstvo zaista i »umrlo prirodnom smrću«, ipak nije uklonjeno pitanje: »Koji uzroci su izazvali njegov kraj?»

I dok su najpoznatiji naučnici međuratnog perioda (Špengler, Rostovcev, Lot i dr.) bili, uglavnom, uvjereni da je udaljavaње od starih institucija bilo uzrok (ili bar simptom) krize, tj. insistirali na unutrašnjem uzročniku propasti Rimskog Carstva, a samo u nekim slučajevima izvjestan značaj pridavali i varvarskom pritisku, dotle su pristaše suprotne teze, poslije drugog svjetskog rata isticali kako antički svijet, mada je podnosio razne unutrašnje poteškoće i krize, nikako ne bi prestao da postoji bez presije i ekspanzije varvarskih naroda. Glavni epigon takvog shvatanja bio je strazburški i sorbonski profesor André Piganiol (1883—1968) koji

je potpuno negirao ideju o dekadenciji Rima, odnosno o polibijanskim »unutrašnjim uzrocima«. On je smatrao da je pogrešno govoriti o dekadenciji Rima koji se, mada već od III st. pljačkan i nakažen varvarskim provalama, uspješno podizao i obnavljao. Istovremeno s velikom krizom u Carstvu je ostvarivana unutrašnja metamorfoza i formirala se nova koncepcija vlasti kakva je kasnija vizantinska, nova koncepcija kolektivnog i slobodnog rada u službi društva. Razne nedaće koje je trpjelo Carstvo sa svojim podanicima nisu posljedica ovog plodnog preobražaja, već ratova sa dezorganizovanim bandama varvara koji su, i pored vjekovnog života na granicama Carstva ostajali necivilizirani. Piganiol smatra da su sasvim neosnovane i proizvoljne tvrdnje po kojima je Carstvo već bilo mrtvo i prije dolaska varvara; tijelo bez snage, leš utopljen u krvi, odnosno da nije bilo razoreno tek udarcima varvara. Postala je slavna njegova fraza: »*Rimsko Carstvo nije umrlo prirodnom smrću. Ono je ubijeno*«. A ubice su, naravno, bili varvari. Tako je ideja o unutrašnjoj krizi (dekadenciji) zamijenjena jednim fatalnim događajem — varvarskim nasiljem.

U našem stoljeću formulirano je i jedno, u početku dosta usamljeno, ali u izvjesnom području obavezno, dogmatsko shvaćanje istorije po kome bez revolucija nema smjene ekonomskih formacija društva, po kome do smjene bilo kojeg ekonomskog sistema dolazi usljed ogorčene klasne borbe koja svoj završetak nalazi u socijalističkoj revoluciji. Da bi se udovoljilo takvoj šemi moralo se izmisliti kako je socijalna revolucija uništila robovlasnički društveni poredak i Rimsko Carstvo kao njegov politički izraz, svejedno što se ropstvo proteglo još nekoliko stoljeća poslije propasti Rimskog Carstva i što je, jedno vrijeme poslije toga, položaj robova čak i pogoršavan. *Staljin (1897—1953)*, koji je ovu dogmu propisao, postigao je da njeno »ispovijedanje« postane obavezno na teritoriji njegove države, kao i za sve »marksiste« izvan nje. Tvrdeći da su se robovi i varvari ujedinili i Rimom udarili o tle, on priznaje značaj i »unutrašnjem« i »vanjskom« faktoru u rušenju Rimskog Carstva. Poslije navedenih konstatacija *Staljin* je ostavio istoričarima »da »slobodno« pronalaze argumente kojima se potkrepljuje njegova teorija.

Istina, *Staljin* nije bio prvi koji je izraz »revolucija« uveo u ova raspravljanja. Moderna historiografija je od 18. st. počela da pojam »revolucija« primjenjuje na period varvarskih invazija i propadanja Rimskog Carstva. U slavnom Prologu za prvo izdanje svoje Istorije opadanja i propasti Rimskog Carstva, *Gibbon* (Edward Gibbon, 1737—1794) ističe da je pad Rima »jedna revolucija koju će zauvijek pamtiti sve nacije na zemlji«. U istom tekstu posebna pažnja se pridaje i »seriji revolucija koje su, malo po malo, tokom trinaest stoljeća potresale rimski svijet i konačno razorile solidno zdanje rimske veličine«. Period varvarskih migracija je »izvanred-

na revolucija koja je vlasti jednoga gotskoga osvajača potčinila Rim«.

Sigurno je ipak da shvatanje pojma revolucije kod prosvjetitelja Gibona nema u sebi naboja socijalnog sadržaja kakav se danas sasvim spontano nameće i da ono što je Gibon 1776. podrazumijevao pod revolucijom nije identično s onim što je pod tim podrazumijevao Staljin 1937. godine. Uostalom, Gibon je pod revolucijom podrazumijevao i napuštanje maksima bitnih za veličinu Rimskog Carstva i rimskim vojnicima zamjerao što su zahtijevali sve više udobnosti i postajali kukavice, što su gubili vrline i puni svakojakih mana, kao mekušci, postali nesposobni za efikasniji otpor varvarima.

Sve u svemu, danas se ozbiljno dokazuje da ustanci robova i nisu bili toliko revolucionarni koliko se nekad mislilo, kao i da ustanci koji se javljaju pri kraju Carstva ne bjesne u zonama s većom primjenom radne snage, već tamo (Mavritanija, Prokonzularna Afrika, Podunavlje, sjeverozapadna Galija) gdje je prevladavalo slobodno sitno seljaštvo kome je prijetila opasnost da izgubi slobodu. Zato Staljinovo shvatanje nije ni prihvaćeno tamo gdje to ideološke potrebe nisu zahtijevale i gdje nije moglo biti nametnuto, jer revolucije ne treba po svaku cijenu tražiti tamo gdje ih, vjerovatno, nije ni bilo.²⁹⁾

15) Ocjena i zaključak

Zapadno Rimsko Carstvo ugasilo se prije više od 1500 godina. Mnogi problemi te davne prošlosti bili su zaista samo njeni problemi, kao: zašto i kako se pokrstio Konstantin, u kom smislu mu se suprotstavljao Julijan, kako je kršćanstvo izvojevalo pobjedu nad antičkim svijetom i njegovom ideologijom, zašto se dezintegrisala tadašnja jedinstvena ekonomija, da li je varvarski udarac pao na svijet koji je i bez toga udarca podrhtavao itd.?

Polibije je prvi, prije više od 2000 godina, upozorio da unutrašnji ili vanjski uzroci smrtno pogađaju države, pa je i za Rim nagovjestio moguću propast pod djelovanjem prvih, predvidljivih ili drugih, teže predvidljivih uzroka. Poslije je svako vrijeme imalo svoje istorijske vidike pa su i istoričari, uvijek slijedeći određene ideologije, stvarali o prošlosti sliku kakvu je njihovo vrijeme za-

²⁹⁾ Mazzarino, *Isto*, 180, 197 202—205, A. M. Prieto Arcinaga, *Isto*, Introduccion, 13—18; J. Brom, *Para comprender la historia*, Mexico, 1980. 132—134; Staljin, *Pitanja Lenjinizma*, Kultura Beograd, 471; Andrija Krešić, *O jednoj ocjeni društvene historijske uloge kršćanstva*, Pregled br. 9, Sarajevo 1953.; Mazzarino, *Si puo parlare di rivoluzione sociale sila fine del mondo antico?*, u *Atti del IX settimana di studio sul alto medicevo*, Spoleto 1962. Perry Anderson, *Transiciones de la antigüedad al feudalismo*, Siglo ventiuono editores, Mexico 1979, 127—128.

htijevalo. Primjeri od Orozija do Monteskijsa, Voltera, Ortege Rostovceva i ostalih o tome rječito govore.

U srednjem vijeku istorija nije ni proučavala činjenice o ovim problemima, jer se umjesto rekonstruisanja prošlosti bavila objašnjavanjem povoda za božje kazne i samim božjim kaznama. Poslije srednjega vijeka, od Flavija Bionda do naših dana, tokom pet stoljeća naglašavani su »unutrašnji uzroci« propasti Rima i skoro se zaboravilo da su varvari u tome imali svoje mjesto, da su znatno doprinijeli rušenju Carstva i transformaciji antičkog svijeta.

Razlika u naglašavanju faktora presudnih za iščezavanje Rimskog Carstva i antičkog društva ostala je do danas i objašnjava se težinom problema koji ni ubuduće ne može biti savladavan bez poznavanja doprinosa velikih istraživača: Godfrue (Godfroy Jacques, 1587—1652) i Tiimona (Luis-Sebastian Le nain De Tillemont, 1637—1698) iz XVII st., bez malog Monteskijskog eseja i monumentalne Gibonove istorije iz XVIII st., bez doprinosa Sibla (Sybel Heinrich, 1817—1895), Dana (Dahn Felix, 1834—1912), Sekla (Seckel Emil 1864—1924) iz prošlog, kao i Štajna (Stein Ernst, 1891—1945), Lota, Piganiola i dr. iz našeg stoljeća.

Za Piganiola bi se, npr. reklo da sva istraživanja o dekadenciji Rima i dekadenciji uopće vraća na početak, mada i njegovo tumačenje u izvjesnim aspektima može biti istinito, budući da je i epoha propasti Rima davala čovječanstvu velike ljude kao Konstantina, Julijana Apostatu, Stilihona i mnoge druge.³⁰⁾ Potomstvo zna da je i kako je Rimsko Carstvo propadalo, pa napokon i propalo krajem V st., ali savremenici nisu jednako bili svjesni toga, niti su slutili da žive na kraju rimske epohe. Pagani kao i kršćani, *Rutilije Numacinus* kao i *Orozije*, ubjeđeni su da ni ekonomske teškoće ni germanski napadi ne mogu smrtno pogoditi Carstvo. Vladajuću klasu i tada prožima osjećanje sigurnosti, uspjeha i povjerenja u državni poredak i društveni sistem. Takva svijest ne izražava se samo u obnovi ekonomije i stabilizaciji socijalne situacije, već i u seriji kreativnih elemenata u umjetnosti i duhovnoj oblasti uopće. *Rutilije* kao politički čovjek (*praefectus urbi* 414) vjeruje u preporod Rima, pa i upotrebljava tu riječ, toliko značajnu za istoriju moderne Evrope. Preporod za njega znači »izvlačenje prednosti iz nevoljâ« koje zemlju snalaze. On evocira augustovsko i plinijevsko priviđenje: *Vječni Rim (Roma aeterna)*. Do tada ni veseli plebs nije bio odustao da na hipodromu i raznim skupovima pompežno aklamira nepobjedivost Rima — *Invicta Roma felix senatus!*, kao što ni *Rutilije* nije prestajao da se divi ljepotama i veličini Rima koji je postao domovina narodima svih zemalja, svejedno što je već tada propast Rima bila neopoziva. U tadašnjem

³⁰⁾ Mazzarino, *Isto.*

kršćanskom kao i u tadašnjem paganskom svijetu nastala su značajna djela koja srednjem vijeku osiguravaju kontinuitet sa prošalošću. Kulturni doprinos ove epohe ne cijeni se samo po paganskoj literaturi, mada je poslije intelektualnog zamora u II st. i pada do najniže tačke u III i IV st. došlo do njezinog procvata. Istina, ni tada ne manjkaju elementi dekadencije, epigonstva i manirizma, a praznina i retorika često guše literaturu i nauku. *Libanije* (314—393) je primjer savršenog retora u istočnom dijelu Carstva i u svakom pogledu je dominantna figura. U zapadnom dijelu Carstva, u Rimu, u krugu neoplatoničara: Agorija, Pretestata i dvojice Simaka, niču djela tipična za ovo vrijeme (*Saturnalia* od *Macrobia* ili *Donatov* učeni komentar *Virgilija*). Retorika nije ostala pribježište samo posljednjih pagana, prihvatili su je i kršćani i stavili u osnovu svoga obrazovnog sistema podržavanog kasnije od strane države. U provincijama koje su je gajile, retorika je počela sticati novo lice. Afrika, i do tada literarno otvorenija i plodnija oblast, postala je jedna od baza latiniteta, posebno na sektoru kršćanske literature. Ako izuzmemo *Ambrozija* i *Jeronima*, onda skoro sva značajna imena zapadnog kršćanstva do kraja V st. pripadaju afričkom svijetu (*Tertulijan*, *Minucije Feliks*, *Ciprijan*, *Arnobije*, *Laktancije* pa i *Augustin*). Slično je i Galija počela da razvija vlastiti književni izraz i taj fenomen je od velikog značaja za duhovni kontinuitet budućih stoljeća. *Sidonije Apolinar* (o.430—o.487) objedinjuje u sebi retorstvo i kršćansku kulturu, *Ausonije* (*Ausonio Decimo Magno*, oko 310 do oko 393), čij kasnije epigon je *Venancije Fortunat*, oponaša klasičnu poeziju. Tu je i posebna *Salvijanova* figura, a forma specifične kršćanske universalne kronike koju razvijaju *Sulpicije Sever* (o.360—o.420) i *Prosper Akvitanški* (o.390—o.460) ima određeni značaj za cijeli srednji vijek. Uprkos posebnom karakteru pojedinih provincija i dalje se osjećao uticaj klasične tradicije. *Amijan Marcelin* (330—400), mada aleksandrijski Grk, pisao je latinskim jezikom i, jasno se nadovezujući na *Tacita*, ostavio veliko istorijsko djelo. Egipćanin *Klaudije Klaudivijan* (kraj IV — početak V st.), pjesnik dostojan velikih predaka, bio je (sa svojom latinskom poezijom) među posljednjim paganskim zagovaračima veličine Rima. »Djelujući, kaže, ne kao gospodarica već kao majka Rim je učinio svojim one koje je osvojio; on je cijelom čovječanstvu dao samo jedno ime. Zahvalni smo Rimu što je od nas izgradio jedinstven svijet, nezavisno od toga pijemo li vodu iz Rone ili iz Oronta«. Kraj IV i početak V st. bio je period velikih orkvenih otaca i najvišeg teološkog razvoja. Tada je kršćanska literatura zabilježila prvi procvat, a kršćanska poezija je sa *Prudencijem* (*Aurelius Prudentius Clemens*, r. 348, a ne spominje se poslije 405) po kvalitetu izjednačena sa paganskom. Kreativne snage našle su izraz u umjetnosti koja od početka IV st. u svemu stvara nove forme. Promjena stila je tolika da cijeli ambis dijeli klasične forme paganskog tempa od Konstantinove bazilike —

jedne od prvih velikih arhitektonskih kreacija nove epohe.³¹⁾ Tehničke inovacije ili primjena ranijih, stoljećima zanemarivanih otkrića također potvrđuju da se nikako nije radilo o jednom usnulom svijetu. Ali, sve to ipak ne uklanja sjene sa socijalne strukture Carstva kasne epohe kada su ljudi pretjerano ugnjetavani od strane aristokracije, a seljaci više nisu ni voljeli državu i morali se sklanjati pod zaštitu moćnijih da izbjegnu preteške poreske obaveze i najraznovrsnije doprinose.

Invazija varvara, sudeći po svemu, bila je neodvojiva od unutrašnjih teškoća u koje je zapalo Carstvo. Jedno i drugo sačinjavalo je dva lica jedinstvenog fenomena. Tako je politička i socijalna kriza postojala, iako je sve teže dokazivati da se radilo o općoj dekadenciji. Istoričar umjetnosti *Alojz Rigl* (Alois Riegel, 1858—1905) je izričit: »*dekadencija ne postoji*«. U svakom slučaju nije je bilo tamo gdje se duh kasnorimskog čovjeka kretao slobodnije: u poeziji i umjetnostima uopće, ili u intimnom skrovištu njegovoga doma, ali kriza je sigurno postojala u onome što se ticalo Carstva, što su jasno uočavali ljudi iz kruga oko *Julijana Apostate*. Sam *Julijan* zapažao je i govorio da je *Carstvo bolesno*. Veliki stvaraoci živjeli su usred umorne civilizacije koja ih je ostavljala usamljene. Stoga se danas i misli da bi bilo pogrešno uzroke propasti Rimskog Carstva i dalje tražiti samo u jednom pravcu. Oni koji su drukčije postupali i tražili ih isključivo u vanjskim ili unutrašnjim uzrocima osvjetljavali su samo dio problema.

Sve temeljitija istraživanja su doprinijela da se ranija, jednostrana shvatanja o raznim pitanjima pokolebaju, napuste ili modifikuju, pa ako se sada termin dekadencija i odbacuje za područje literature ili umjetnosti uopšte, ako se izbjegava i kad se radi o još nekim fenomenima tadašnjeg života, ne znači, ipak, da treba osuđivati one istoričare koji i dalje insistiraju na krizi Carstva u oblasti političkog i socijalnog života.

Propast i ščezavanje Zapadnog Rimskog Carstva ostaje kao fakat koji opominje da je jedan gotski, merovinški i langobardski svijet uzeo u posjed kasnorimsku Španiju, Galiju i Italiju. To propadanje i iščezavanje rimske uprave praćeno je nasiljem kao kakvim burnim sudarom svjetova. Ako se teškoće ovoga sudara akcentiraju do kraja, može se izvesti zaključak da je varvarsko nasilje, više nego unutrašnja kriza, presudno djelovalo na razaranje solidne strukture antičke civilizacije. Takvu soluciju koja osvjetljava ipak samo jednu stranu problema i predložio je *A. Piganiol* u svojoj, već klasičnoj knjizi »*Kršćansko carstvo*« (L'empire chretien) 1947. godine.

³¹⁾ F. G. Maier, *Isto*, 106—107.

Za potpunije shvatanje problema potrebno je ipak imati u vidu i presiju varvara i unutrašnju dekompoziciju. Međusobnim uticajem jednog i drugog srušena je rimska civilizacija. U tom momentu sigurno je varvarska presija bila jača, ali nije manje sigurno i da je postepena varvarska pobjeda olakšana oskudicom odbrambenih sredstava, kao i time što mnogi Rimljani nisu više ni imala interesa da budu Rimljani, pa su čak i pomagali varvarskim osvajačima koji su rušili rimsku državu. Konačno, i ekonomska sredstva su nedostajala zbog unutrašnje dekompozicije, ne samo ekonomske i socijalne, nego i ideološke i političke.³²⁾

³²⁾ A. M. Prieto Arciniega, *Isto*, 17.

SUMMARY

*SOME VIEWS ON THE PROBLEM OF A DECLINE
AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE*

A long time before the fall of the Roman Empire there were various signs of its decline. Some sober spectators of the Empire's circumstances pointed them out. Some of the predicted the inevitability of the destruction of such Rome, and therefore the entire world. When the Empire finally fell, it had serious consequences, for everything was brought backward to a rather lower level of Barbarian conquerors for a longer period of time. An interest for these fatal events continued for more than 1500 years. The study of the causes of the Roman Empire's fall went, generally, into two directions. These directions depended on the decisive importance for the fall which had been attributed to either internal or external factors. In time many arguments were gathered for both options, but one question remained controversial. The arguments were used in such a manner to prove that each side had to be right although neither of them could pretend to be true. Those events are looked upon in a much sober and less partisan manner today. A standpoint seems to be accepted that neither argument can be taken to be an absolute or underestimated judgement. Both internal and external factors influenced the fall: sometimes the former prevailed, sometimes the latter. Internal weaknesses attracted Barbarian tribes to storm the Empire, and at the same time their pressure intensified and multiplied the effect of internal factors.

This study represents the views of authors from different epochs, as summed up generally, by, Mazzarino. The study adapts those views for a very definite purpose.